

Загальні вимоги щодо виконання студентами завдань на час карантину та підготовки відповідних звітів з дисципліни

« Конституційне право зарубіжних країн »

В період дистанційного навчання на час карантину кожен студент повинен:

- 1. Вивчити лекційні та інші рекомендовані джерела (список літератури додається).**
- 2. Підготувати письмову роботу (реферат) за наданими темами або за темою, попередньо узгодженою з викладачем.**
- 3. В кінці кожного тижня подати викладачу відомості про підготовлену роботу (реферат) у електронному варіанті(тел. 06749371'82, ел.адреса podol1222@gmail.com), а в перший робочий день після закінчення терміну карантину- відповідно оформлений у письмовій формі.**

Таким чином має бути подано не менше ніж по 1 роботі на кожну тему

Методичні рекомендації

щодо організації самостійної роботи студентів з вивчення навчальної дисципліни та підготовки до підсумкового контролю

В наш час самостійна робота студентів з вивчення навчальних дисциплін набуває все більшого значення й актуальності , оскільки обсяг навчального матеріалу з правових дисциплін досить значний, і не все можна встигнути розглянути під час аудиторних занять. Отже, правильна організація власної самостійної роботи з боку студента є важливою запорукою успішного навчання і ефективного засвоєння ним знань.

Метою самостійної роботи є вироблення навичок опрацювання нормативно правових актів, спеціальної літератури та інших матеріалів, необхідних для належного засвоєння предмета навчальної дисципліни, а також для розвитку сталих умінь до самостійного вивчення і викладання одержаної інформації.

Самостійна робота є основним засобом засвоєння студентом навчального матеріалу в час, вільний від обов'язкових навчальних занять, без участі викладача. **Саме під час**

самостійної роботи студент має можливість розвинути пізнавальні та виконавчі здібності, пам'ять, самостійне мислення, наполегливість і, головне, виробити вміння самостійного здобуття знань. Крім того під час самостійної роботи краще за все проявляються індивідуальні особливості студента, його здібності та нахили.

Самостійна робота студента забезпечується системою навчально методичних засобів, необхідних для вивчення навчальної дисципліни чи окремої теми: підручниками, навчальними та методичними посібниками, конспектами лекцій викладача тощо. Серед них значне місце посідає саме методичні матеріали, завдання та вказівки викладача, а також рекомендована спеціальна література та нормативно правові акти.

Самостійна робота студента над засвоєнням навчального матеріалу може виконуватися у бібліотеці, навчальному кабінеті або комп'ютерному класі , а також у домашніх умовах.

Головне у правильній організації самостійної роботи — її планування, яке, в принципі, вже задане робочою програмою навчальної дисципліни. Приступаючи до самостійного вивчення матеріалу насамперед треба уважно ознайомитися з джерелами, що рекомендуються до кожної теми, розподілити питання на більш та менш складні. Працюючи самостійно, студент повинен законспектувати основний зміст теми, при цьому уникаючи механічного переписування джерел. Окрім слід виділяти основні теоретичні положення, ключові слова, спеціальні терміни і поняття.

Самостійна робота студента повинна розпочинатися ще до початку лекційних занять, тобто слід активно використовувати систему упереджувального читання підручників та навчальних посібників. Це дозволяє закласти теоретичну базу для більш глибокого сприйняття інформації під час лекції.

Під час самостійної роботи студенту пропонуються наступні види завдань для опанування матеріалу з конкретної теми курсу:

вивчити матеріал теми;

скласти термінологічний словник;

продумати відповіді на питання для самоконтролю;

підготувати тези виступу на семінарські заняття та/ або 2-3 конкретні правові ситуації з проектами їх вирішення на підставі діючого законодавства

підготувати реферат з рекомендованих або узгоджених з викладачем тем;

виконати завдання, передбачені робочою програмою навчальної дисципліни.

Самостійна робота носить суцільно індивідуальний характер, однак можливе й колективне осмислення та вивчення навчального матеріалу. Однією з таких форм є проведення самостійної роботи студентів під керівництвом викладача, яке проводиться відповідно до розкладу навчальних занять, з метою підвищення рівня підготовки студентів, ознайомлення їх з нормативно правовими актами та отримання необхідної допомоги з боку викладача щодо теоретичних положень чи аспектів їх практичного застосування.

Перевірка виконання самостійної роботи проводиться викладачем на семінарських заняттях, а також виноситься на підсумковий модульний контроль поряд з навчальним матеріалом, який опрацьовувався при проведенні аудиторних навчальних занять.

Щосеместрово проводиться модульний контроль, як правило у вигляді модульної контрольної роботи, підготовка до якого здійснюється за рахунок часу, відведеного на самостійну роботу студента.

При підготовці до письмової модульної контрольної роботи кожному студенту необхідно насамперед ознайомитися з переліком питань, що виносяться на модульний контроль. Потім переглянути конспект лекцій, звертаючись при цьому до Конституції України та нормативних актів, а також інших джерел, повторити поняття та терміни, їх ознаки, функції, види, структуру тощо.

Вивчення навчальної дисципліни завершується складанням семестрового заліку/ іспиту, метою якого є перевірка ступеня засвоєння навчального матеріалу та його розуміння студентом.

Студенти допускаються до складання заліку за умов виконання всіх самостійних завдань, передбачених робочою програмою навчальної дисципліни.

Для успішного складання заліку (іспиту) студентам необхідно ще раз уважно переглянути увесь програмний матеріал, у тому числі і конспект лекцій та рекомендовану спеціальну літературу, повторити відповіді на контрольні запитання. Залік проводиться у формі індивідуальної співбесіди через постановку викладачем питань, які наведені у білеті, і відповідей на них студента. **При цьому викладач, оцінюючи знання студента керується такими критеріями як:**

- 1. правильність відповіді на питання, її повнота і конкретність;**
- 2. ступінь використання наукових і нормативних джерел;**
- 3. уміння пов'язувати теорію з практикою та аргументовано висловлювати свої думки і, безумовно, культуру мови студента.**

ЛЕКЦІЙНІ МАТЕРІАЛИ

Тема 1. Поняття, історія виникнення та розвиток науки конституційного права

Вступ

Навчальний курс «Конституційне право зарубіжних країн» разом з курсами «Теорія держави та права», «Історія держави та права», «Конституційне право України», становить основу підготовки фахівця-юриста. **Конституційне право кожної країни, сформоване навколо Основного Закону, є системою правових норм, яка регулює, перш за все, основи устрою суспільства, держави та правовий статус людини.**

Конституційне право, що закріплює основні принципи та форми організації й функціонування державної влади, тісно пов'язане з реальним політичним життям. Істотні зміни в політичному житті нашої країни дістали відображення в корінних змінах щодо трактування та розуміння природи і характеру конституційного права, що автори, виходячи з загальнодемократичної концепції забезпечення та захисту прав людини, критичних оцінок тоталітарних форм організації державної влади, відобразили в цьому посібнику.

Конституційне право зарубіжних країн, як базова, динамічна галузь публічного права, має створити надійні гарантії захисту прав і свобод людини, обмежити державну владу, закріпити створення громадянського суспільства, посісти провідне місце в системі юридичних дисциплін, які викладаються у вищих юридичних навчальних закладах нашої країни.

1. Поняття конституційного права зарубіжних країн

Конституційне право в кожній зарубіжній країні – це основоположна, фундаментальна галузь усієї національної системи права. Як і будь-яка інша галузь права, вона становить сукупність конституційно-правових норм, що закріплюють економічну, політичну й соціальну основи держави; права та обов'язки громадян (підданих); форми правління, державного устрою; політичний режим; організацію, компетенцію і порядок діяльності вищих і місцевих органів державної влади й управління; виборче право і виборчу систему. Ці норми встановлюються органами вищої державної влади і виражають волю панівних соціальних

верств суспільства. Такі правові норми закріплюються в системі конституційних актів і спираються на примусову силу держави.

Конституційно-правові відносини, їх предмет і склад. Конституційне право, як і будь-яка галузь національного права, має свій окремий об'єкт регулювання. Це усталена сукупність різноманітних суспільних відносин, які складаються у процесі здійснення державної влади, її формування та взаємодії між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади. Ці відносини набувають правового характеру і перетворюються на конституційно-правові, оскільки вони врегульовані нормами конституційного права.

Суб'єктами конституційних правовідносин вважають таких учасників соціальних зв'язків у сфері здійснення державної влади, які мають конституційну правосуб'єктність і відповідний правовий статус. Традиційно – це глава держави (президент, монарх, президія представницького органу влади); парламент, його палати, голови палат, депутати; уряд, прем'єр-міністр, міністерства, центральні відомства, міністри; органи конституційного нагляду, конституційний суд; місцеві органи влади та управління, муніципалітети; федеральні органи державної влади; громадяни (піддані).

Правовий статус суб'єктів конституційних правовідносин відзначається різноманітністю складу і широтою сфер правового регулювання. Насамперед необхідно згадати конституційні правовідносини між центральними органами державної влади, наприклад, між главою держави і парламентом, парламентом і урядом, між главою держави та урядом у випадках контрасигнатури прем'єром чи міністрами актів монарха чи президента; між главою держави, парламентом і урядом, з одного боку, та органами конституційного нагляду – з іншого, у порядку опротестовання останніми нормативно-правових актів, прийнятих згаданими центральними органами влади.

Значна кількість конституційних правовідносин існує у федеративних державах між союзом в особі його органів державної влади та окремими суб'єктами федерації, між окремими членами федерації тощо. Між центральними органами державної влади та муніципалітетами конституційні правовідносини складаються через здійснення «адміністративної опіки», внаслідок розпуску муніципалітетів, усунення від посади мерів, при вирішенні муніципальних спорів тощо.

Чільне місце посідають конституційні правовідносини між громадянами (підданими), з одного боку, та центральними органами державної влади – з іншого, які виникають під час виборів, проведення референдуму чи плебісциту, при запровадженні у життя народної

ініціативи. Не менш важливе значення мають конституційні правовідносини, що складаються між громадянами та муніципалітетами на виборах до органів місцевого самоврядування, при відкликанні членів муніципальних рад тощо.

Об'єкт конституційних правовідносин – це різного роду обставини, або фактичні умови, що потребують юридичного опосередкування. В юридичній науці під об'єктом правовідносин розуміють два його рівні (аспекти): безпосередній і зовнішній. Об'єктом конституційних правовідносин є те, на що спрямований правовий вплив у конкретному соціальному зв'язку. Такими об'єктами є воля і свідомість суб'єктів – учасників правовідносин. Наприклад, з появою правотворчих правовідносин важливо завжди повніше враховувати інтереси, волю і рівень свідомості суб'єктів, які беруть участь в обговоренні та прийнятті закону. Зокрема, у виборчому процесі результат багато в чому залежить від того, як враховуються інтереси, воля і свідомість виборців, рівень їхнього психічного стану.

До об'єктів конституційних правовідносин належать законодавча, установча, контрольна діяльність представницьких органів влади, правотворча діяльність уряду, вибори представницьких органів держави, референдум, порядок здійснення прав і свобод громадян, нагляд і контроль за місцевими органами влади та управління.

Розкриваючи сутність і зміст конституційних правовідносин, необхідно звернути увагу на те, що вони, на відміну від інших, завжди мають політичний характер, оскільки всебічно пов'язані з різноманітною діяльністю держави.

Отже, конституційні правовідносини, що складаються у порядку здійснення державними органами своїх повноважень, однозначно мають політичний характер. Саме така властивість конституційних правовідносин визначає їх фундаментальну природу й особливе місце в системі правовідносин.

Джерела конституційного права. Джерелами конституційного права в зарубіжних країнах є нормативні акти, що містять норми, які регулюють конституційно-правові відносини. Головним джерелом цієї галузі права в переважній більшості країн (виняток становлять деякі мусульманські держави) – є конституція – Основний закон. Зумовлено це не тільки верховенством цього нормативно-правового акта в загальній системі правових джерел. Це пов'язано також і з тим, що саме в конституції зафіксовано основні права і свободи, принципи суспільного і державного устрою. У конституції дістають відбиток і закріплення ті цінності й ціннісні орієнтири, що визначають (або мають визначати) суспільний і державний

розвиток. Конституція фіксує, таким чином, принципи, яких зобов'язані дотримуватися у своїй повсякденній практичній діяльності всі суб'єкти конституційного права, починаючи від індивіда і закінчуючи державою (або навпаки – починаючи з держави і закінчуючи індивідом). Конституційні принципи лежать в основі побудови всієї системи права і багато в чому визначають характер галузей, що її утворюють. До інших джерел належать:

1) конституційні закони (вносять зміни до конституції або доповнюють її);

2) органічні закони (приймаються на основі бланкетних, тобто відсилочних, норм конституції, зазвичай регулюють будь-який інститут конституційного права в цілому). Ці два види законів приймаються в ускладненому порядку;

3) звичайні закони (регулюють окремі питання, наприклад, закон про вибори президента);

4) надзвичайні закони (відповідно до самої конституції, ці закони можуть відхилятися від її положень, але приймаються тільки на короткий термін, зазвичай на кілька місяців, хоча і з правом парламенту продовжити цей термін);

5) внутрішньодержавні публічно-правові договори (наприклад, угода про поділ Чехословаччини на Чехію і Словаччину від 1 січня 1993 року, Конституційний договір 1998 року між Молдовою і самопроголошеною Придніпровською республікою про те, що остання залишається республікою в складі Молдови);

6) регламенти парламентів і їх палат, що встановлюють внутрішню організацію і процедуру роботи цих органів. Вони приймаються або у формі постанов кожною палатою для себе і не вимагають схвалення іншої палати (Німеччина), або у формі закону при однопалатному парламенті (Китай);

7) акти глави держави і виконавчої влади (укази монархів, декрети президентів, постанови уряду, акти міністрів деяких відомств, наприклад, постанови центральної виборчої комісії про порядок складання списків виборців). Особлива роль серед актів виконавчої влади належить актам, що мають силу закону (вони видаються на основі делегування повноважень парламентом, як, наприклад, у Великобританії), або на основі регламентарної влади, яка за конституцією належить уряду (Італія), або відповідно до надзвичайних повноважень президента (Франція);

8) акти органів конституційного контролю (конституційних судів, конституційних рад та ін.), які дають офіційні тлумачення Конституції,

визначають, чи відповідають конституції ті або інші закони;

9) 9) судові прецеденти (особливо в англосаксонському праві) – рішення судів вищих інстанцій, які публікуються ними і стають основою для прийняття іншими судами аналогічних рішень у подібних справах;

10) конституційний звичай – створене в практиці єдино подібної діяльності органів держави правило, яке має усний характер, спирається на консенсус (згода) учасників відносин і не користується судовим захистом у разі його порушення;

11) релігійні джерела, особливо в монархічних державах з феодалними і родовими пережитками, зокрема з питань про престолонаступництво. В деяких мусульманських країнах конституцію замінює Коран – священна книга, що містить, як вважають, запис проповідей пророка Мухаммеда, в інших країнах Коран вважають актом, вищим за конституцію;

12) правова доктрина (рідко і лише в окремих країнах судигрунтують свої рішення з конституційних питань не тільки на правових актах, а й на працях видатних юристів, фахівців конституційного права);

13) міжнародно-правові акти, наприклад, Європейська конвенція про права людини 1950 року, Договір ФРН і НДР про процедуру об'єднання Німеччини і про проведення виборів у парламент 1990 року, Маастрихтський договір 1992 року про створення Європейського Союзу. Ратифікації цього договору передували перегляди конституцій цілої низки держав (Франції, ФРН, Ірландії та інших членів ЄС);

14) на локальному рівні – в суб'єктах федерації, автономних утвореннях діють свої джерела конституційного права (наприклад, конституції штатів США, конституції кантонів Швейцарії, конституції автономних республік Росії). В містах зазвичай є свої міські статути, хартії міст, що регулюють місцеве самоврядування;

15) у державах із тоталітарними режимами найважливіше конституційне (і навіть понадконституційне) значення мають акти (партійні документи) правлячих (єдиних) партій.

2. Виникнення конституційного права як самостійної галузі юридичної науки

Конституційне право зарубіжних країн як наука становить цілісну

систему теоретичних узагальнень, що досліджує національне конституційне право кожної держави, вбачаючи у ньому фундаментальну галузь правової системи. Ця наука вивчає всі основні інститути державного права як з точки зору їх особливого, так і загального з огляду на схожість за змістом окремих інститутів права світової системи. До того ж, у зв'язку зі співвідношенням загального й особливого має визначитися і єдине – окремі інститути національного конституційного права. Наприклад, порівнюючи конституційне право Німеччини та Франції, слід зазначити загальне – належність до романо-германської правової системи, а також особливе у змісті правових інститутів президентства, у виборчих системах. Певною мірою таке порівняння спричинене умовами розвитку держав і характером формування конституціоналізму як загального наукового напрямку.

Перші спроби наукового пояснення питання про те, що має вивчати конституційне право як наука, зробили представники формально-юридичної течії, яка склалася у ХХ ст. Відомі представники так званої історичної школи права (Г. Еллінек – у Німеччині, А. Есмен – у Франції, Ф. Кокошкін – у Росії та ін.) стверджували, що конституційне право має бути тільки юридичною наукою, незалежною від будь-якого філософського та соціологічного впливу.

Крайнім виразом юридичного напрямку є чиста теорія права Г. Кельзена, за якою безпосередньо ототожнюють державу і право та вважають, що держава – це не що інше, як система правових норм, і, отже, конституційне право – ядро цієї системи.

На початку ХХ ст. виник соціологічний напрям, який на перше місце висунув не юридичні поняття, а питання про політичне призначення тих або інших конституційно-правових інститутів. Представники цієї школи вважають, що держава – це, по-перше, орган централізації економічного життя, по-друге, – суспільство, де існує поділ на керуючих і керованих, на владних і підвладних. Згодом на основі цього напрямку утворилася так звана політична наука, безпосередньо розроблена французькими викладачами конституційного права, яка фактично замінила колишнє державознавство. За своїм обсягом політична наука виходить далеко за традиційні межі державно-правового регулювання, оскільки об'єктом її дослідження є не тільки безпосередньо конституційні інститути, а й профспілки, система лобізму, церква, різні об'єднання, преса тощо. В основу покладено вчення про роль політичних партій у конституційному устрої.

Сучасна наука конституційного права має як політичний характер, оскільки об'єктом її дослідження є найважливіші політичні інститути (державна влада у сукупності з іншими: статус особистості, виборчі

системи тощо), так і юридичний, бо у переважній більшості об'єктом дослідження є система правових нормативних приписів конституцій і конституційних законів тієї чи іншої держави. Крім того, у державному праві як науці застосовують відповідні юридичні методи пізнання: прийоми систематизації чинного законодавства, його юридичного аналізу та тлумачення. У сукупності все це і визначає юридичний і соціально-політичний характер власне науки конституційного права зарубіжних країн.

На наш погляд, певний інтерес становлять міркування про систему науки порівняльного правознавства одного з її засновників – Рене Давида. Узагальнюючи досвід міжнародних правових поглядів, він запропонував класифікувати систему на англосаксонську, романо-германську, релігійно-традиційну та радянську. В основу своєї класифікації він поклав аналітичний метод узагальнення найістотніших характеристик тієї чи іншої правової сім'ї. Слід зазначити, що науку порівняльного правознавства було започатковано у відомому французькому університеті – Сорбонні – ще 1905 р. з лекції професора Раймона Салейля, згодом вона дістала загальне визнання, розвинулася в усіх країнах світу і сформувалася у відповідні міжнародні наукові центри – Інститут порівняльного права у Барселоні, Міжнародний інститут порівняльного права в Гаазі та ін. – кожний з яких систематично провадить наукові конференції та видає журнали. Крім того, у практику законодавчої діяльності кожної сучасної держави увійшло обов'язкове правило: під час опрацювання будь-якого нового законопроекту до нього неодмінно додаються тексти аналогічних законів, прийнятих в інших державах, з відповідними супровідними поясненнями.

Узагальнюючи дані науки та зміст конкретних конституцій, конституційне право зарубіжних держав як навчальна дисципліна має також порівняльно-правознавчий характер. Тому воно будується за системою, яка дає змогу, з одного боку, узагальнювати найбільш характерні (істотні) риси конституцій усіх зарубіжних держав, а з другого – аналізувати особливості відповідних національних конституційних систем, підкреслюючи специфіку того чи іншого інституту конституційного права, правового статусу особи, політичної системи та системи органів держави, їх правового становища тощо.

Згідно з таким підходом щодо узагальнення інформації побудовано систему навчального курсу, де чітко розмежовано загальну й особливу частини.

Загальна частина містить питання щодо поняття та сутності

конституцій, конституційно-правової основи суспільного ладу, конституційно-правового статусу людини та громадянина, форми правління, виборів і референдуму, системи вищих органів влади тощо.

Особливу частину присвячено докладному аналізу та узагальненню конституційного права окремих держав світового співтовариства: США, Великобританії, Франції, Німеччини, Італії, Японії, Канади, Швеції, Китаю, Польщі, Болгарії, Куби, В'єтнаму, та ін. Причому інформація узагальнюється по кожній державі з урахуванням системи, що пропонується у Загальній частині курсу.

За загальним правилом, навчальний курс конституційного права зарубіжних країн, що викладається в спеціалізованих навчальних закладах і на юридичних факультетах, відносять до загальноосвітніх дисциплін. Проте не можна не відзначити, що при підготовці фахівців, орієнтованих на роботу в національному державному апараті, у судових установах, в адвокатурі, та практично для всіх юристів вищої кваліфікації знання основ конституційно-правового розвитку зарубіжних країн – це не тільки елемент правової ерудиції, а й найважливіша умова високого правового професіоналізму.

Під час дослідження та вивчення конституційного права зарубіжних країн використовують різні методи, а саме загальнонаукові: історичний, логічний, метод індукції і дедукції, системний і структурно-функціональний, метод аналізу і синтезу; спеціальний метод порівняльного правознавства, включаючи порівняння, що контрастує. Широке застосування цього методу зумовлено самим предметом вивчення: множинністю різних країн із неоднаковими конституційними моделями.

Наука конституційного права становить систему концепцій, теорій, учень, висновків про закономірності розвитку конституційно-правових принципів, норм, інститутів, а також суспільних відносин, які регулюються ними. Наука конституційного права вивчає еволюцію держави та права, сучасний досвід формування та реалізації конституційних принципів, норм й інститутів та формулює пропозиції щодо вдосконалення конституційного законодавства та практики його застосування. Основними методами науки конституційного права є історичний, соціологічний, формально-юридичний, порівняльно-правовий тощо. Зазначена методологія дозволяє всебічно дослідити різні моделі конституційного регулювання, які діють у подібних умовах у різних країнах.

Наука конституційного права пройшла тривалий еволюційний шлях. Незважаючи на те, що питання про сутність, походження, призначення держави, еволюцію форм держави розглядалися у працях відомих

політичних мислителів, наука конституційного права як самостійна галузь юридичної науки почала складатися у другій половині ХІХ ст. Таке порівняно запізнене формування науки конституційного права пов'язане з об'єктивними обставинами. По-перше, існуючі тоді форми і способи здійснення державної влади були недостатньо розвинуті. По-друге, суспільні відносини регулювалися одноосібним рішенням монарха або іншої особи, яка узурпувала владу, а не на основі права. По-третє, у працях Платона, Арістотеля, Фоми Аквінського, Макіавеллі, Гоббса, Спінози та ін. основна увага приділялася політичним, історичним, соціологічним і філософським, а не юридичним проблемам. Наприклад, у «Політиці» Арістотеля розглядаються фактичні державні форми як предмет філософських узагальнень, а правове регулювання залишається поза аналізом.

Водночас вищесказане не означає, що до ХІХ ст. проблеми конституційного права зовсім не вивчалися. Вже наприкінці ХVІІ ст. у Феррарському, Болонському та Павійському університетах було запроваджено викладання конституційного права. У німецькій літературі ХVІІ і ХVІІІ ст. застосовувався термін «державне право» (Staatsrecht), який розглядався як інституція публічного права. Так, у другій половині ХVІІ ст. І. Штраух у своєму викладенні публічного права говорить про імператора, імперських чинів, підданих, патронів, клієнтів, євреїв як про суб'єктів публічного права. У розділі «Речі» він трактує питання території та територіального верховенства. Такий інституціональний підхід характерний і для праць відомого англійського вченого ХVІІІ ст. У. Блекстона. У той же час деякі юристи ХVІІ ст. (зокрема, Тицій) різко критикують дану догму та вказують на те, що багато питань публічного права виходять за рамки триланкової системи – особи, речі та позови.

Для процесу формування науки конституційного права як самостійної галузі юридичної науки важливе значення мала політична філософія ХVІІІ ст. У працях відомих просвітників (Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, Дж. Локка, Д. Дідро) були сформульовані основоположні принципи, які надалі сприяли утворенню розгорнутої конституційно-правової доктрини. **Такі принципи, як народний суверенітет, верховенство конституції, розподіл влад стали фундаментом розвитку засад конституційного права як ведучої галузі юриспруденції.**

У другій половині ХІХ ст. формування науки конституційного права було викликане наступними об'єктивними обставинами:

а) необхідністю юридичного обґрунтування, правової регламентації та дослідження нових політичних відносин й інститутів, які з'явилися у суспільстві після буржуазно-демократичних революцій;

- б) необхідністю розробки розгорнутої теорії правової держави;**
- в) необхідністю систематизації великої кількості норм конституційного права і формулювання нових понять, категорій, конструкцій та технологій.**

3. Еволюція науки конституційного права

У другій половині XIX ст. наука конституційного права була відокремлена від філософії, соціології й історії. У цьому зв'язку постало питання про оформлення науки конституційного права у чисто юридичну теорію, яка має лише юридичні методи та оперує тільки юридичними поняттями і категоріями. Даний період узагалі характеризувався пануванням теорії позитивізму у юриспруденції. Тому і перший напрям науки конституційного права мав характер свідомого обмеження предмета юридичної науки лише правовою формою суспільних відносин. Через це зазначений напрям отримав назву «класична», або «юридична», школа, оскільки її представники ставили перед собою такі головні завдання – розробити основоположні принципи, норми і категорії державного права, систематизувати норми державного права та заповнити прогалини державного права. Невипадково російський державознавець В. В. Івановський визначив методологію «юридичної» школи так: державне право є чисто юридичною наукою, об'єктом якої є виключно державні норми. Завданням науки державного права є приведення державних норм у наукову систему, їх класифікація та пояснення їх змісту, а також порівняльне вивчення державного права різних держав.

Розквіт «класичної», або «юридичної», школи приходить на останню чверть XIX ст. і на початок XX ст. Відомими представниками даної школи є такі вчені, як Г. Єллінек, А. Есмен, А. Дайсі, В. Орландо, Ф. Кокошкін, М. Коркунов, У. Уіллоубі. Більшість ведучих представників «юридичної» школи дотримувалися ліберально-демократичних поглядів, у яких знайшли відображення принципи економічного лібералізму. Водночас деякі підходи представників зазначеної школи до вирішення проблем конституціоналізму, парламентаризму, народного представництва тощо мали свою специфіку. Вона була пов'язана з особливостями розвитку державного устрою різних країн.

Не можна не визнати суттєвий вклад німецького вченого Г. Єллінека у процес формування науки конституційного права. У своїй праці «Загальне учення про державу» він трактує державу як суб'єкт права та визначає її як територіальну корпорацію, що має первинну владу. Г. Єллінек робить висновки про те, що держава як юридична особа може діяти через свої

органи, які не є юридичними особами і носіями власних прав і обов'язків. На такій основі будується теорія представництва, відповідно до якої народ є лише органом держави, а представники не мають юридичних обов'язків щодо своїх виборців, оскільки утворюють один із органів держави. Важливим висновком його теорії є твердження про належність суверенітету державі, а не нації або народу.

На відміну від представників німецької юридичної школи, італійський вчений В. Орландо взяв за основу концепцію юридичного характеру науки конституційного права. Водночас його висновки мають і відповідний політичний аспект. Учений підкреслює роль держави як фактора «інтеграції» суспільства у єдине ціле, при цьому він пов'язує цю роль з його характером юридичної особистості. У державі, за Орландо, народ має власну свідомість та силу, одночасно він є і результатом верховного вираження права.

Із російських державознавців найбільш послідовними представниками «класичної» школи були Ф. Кокошкін і М. Коркунов. Так, Ф. Кокошкін підкреслював, що юридична наука про державу (наука державного права) вивчає не сукупність усіх явищ, які пов'язані з державою, а лише правовий зв'язок між ними, правову сутність та юридичну природу явищ державного життя. Разом із тим, він формулює ціль державної діяльності як забезпечення суспільних, а не індивідуальних інтересів. Кокошкін стверджує, що концепція держави як юридичної особи дає можливість продемонструвати державну владу як суспільне панування – не влада людей над людьми, а влада союзу над його членами.

У зв'язку з тим, що М. Коркунов вважав, що система викладення державного права повинна визначатися юридичною конструкцією держави, він бере дану концепцію за основу викладення російського державного права. За М. Коркуновим, поряд із загальною характеристикою державного устрою, система державного права повинна містити вчення про суб'єктів державних відносин – монарха та підданих, вчення про об'єкти – владу, її функції, органи, вчення про зміст державних відносин – про права й обов'язки монарха і підданих. Головним методом науки державного права російські вчені вважали порівняльно-правовий, який дозволяв вивчати зарубіжний досвід розвитку державності, демонстрував застарілість російського державного ладу та ставив питання про необхідність проведення конституційних реформ.

У Франції А. Есмен юридичну теорію про державу пристосував до традиційної доктрини національного суверенітету, яка була засобом легітимації державної влади. А. Есмен визнає, що держава є юридичною особою, але підкреслює, що держава – це і юридичне втілення нації. Таким

чином, за Есменом, категорія «державний суверенітет» співпадає з категорією «національний суверенітет». На думку вченого, індивід має права, які передують правам держави, визначають процес здійснення суверенітету та перешкоджають органам державної влади у виданні актів, що порушують права індивіда. Есмен стверджував, що забезпечення та розвиток прав індивіда і складає мету держави як юридичної організації нації.

В Англії юридична теорія розвивалася ще за часів У. Блекстона та досягла розквіту у працях А. Дайсі. Розвиток англійської доктрини мав свої особливості, які були пов'язані з історичним протистоянням – монарха та парламенту. У зв'язку з чим юридичними особами визнавалася не держава, а корона як корпорація в одній особі та парламент (монарх і обидві палати), які юридично не об'єднувалися. **А. Дайсі у своїй теорії визнає виборців як політичних суверенів, але при цьому він рішуче відкидає будь-яку причетність народу до юридичного суверенітету.** За А. Дайсі, юридичне верховенство належить парламенту (королю та палатам), акти якого незаперечні (принцип правління права). Поняття державного суверенітету у конституційному праві Англії та США залишається чужим. Що стосується правових гарантій індивідуальної свободи, то вони втілені у принципі «верховенства права». Суть даного принципу полягає у наступному: по-перше, незалежні судді захищають підданих від можливого свавілля королівської адміністрації; по-друге, утворення гарантій індивідуальної свободи знаходиться у руках незалежних суддів (загальне право), які захищають підданих від вторгнення законодавця та обмежують верховенство парламенту. Особливу увагу А. Дайсі приділяє аргументації положення про те, що принципи верховенства парламенту та правління права додають та укріплюють один одного.

На відміну від А. Дайсі, американський представник юридичної школи У. Уїллоубі у розробці науки конституційного права, яку він називає «юридичною політичною філософією», дотримується німецької доктрини Єллінека та розвиває її. Він визнає існування двох наук про державу – етичну, яка вивчає державу з точки зору її цілей, та юридичну, яка розглядає державу лише як інструмент для утворення та реалізації права. На думку Уїллоубі, право – це система логічно пов'язаних між собою положень, які стосуються юридичної природи держави, її суверенітету, її права. Він стверджує, що задача юридичної політичної теорії полягає в утворенні понять і апарату думок, за допомогою яких публічно-правове мислення може бути систематизоване.

На початку ХХ ст. формалізм й абстракція юридичної школи піддалися гострій критиці. Так, із критикою принципів класичної школи виступили Л.

Дюгі, М. Оріу (Франція), С. Романо (Італія), Р. Сменд (Німеччина), В. Івановський (Росія), Л. Гумполовіч (Австрія). Це було зумовлено аж ніяк не науковою неспроможністю концепцій класичної школи. Ріст революційного руху, поява великої кількості політичних партій, розвиток промисловості та поява монополій, Перша світова війна поставили питання про формування нового напрямку науки конституційного права, який би враховував соціологічні та політичні сторони державності. Не випадково В. Івановський, прихильник соціологічного напрямку, вказував, що необхідно вивчати не лише норми, а й ті фактичні відносини, які ці норми регулюють.

Представники соціологічної школи у конституційному праві на чолі з Л. Дюгі, на відміну від юридичної школи, включають соціологічний і політичний аспекти до науки конституційного права. Відповідно до твердження Дюгі, держава є результатом природної диференціації у суспільстві між тими, хто має і не має влади. На думку Дюгі, функціями сучасної держави є здійснення публічної (суспільної) служби та реалізація права. Саме держава стає засобом реалізації у суспільстві законів суспільної солідарності, а синдикати (професійні спилки) значною мірою впливають на перетворення держави влади на державу суспільної служби. Він формулює принцип позитивного права, згідно з яким норми права походять від суспільства та приписують людям певні обов'язки.

Відомий французький правознавець М. Оріу дає синтетичне поняття держави, яке включає до себе юридичний та історико-соціологічний аспекти. Держава є юридичною формою політичної й економічної централізації нації та має ціллю здійснення громадського життя. На думкою Оріу, суверенітет держави виявляється у трьох формах: а) корпоративного суверенітету групи, тобто всього суспільства або нації, який поширюється на тих, хто управляє, та на тих, ким управляють; б) політичного, урядового суверенітету, який здійснюється вищими органами державної влади; в) суверенітету підданства, тобто індивідуальної свободи власників, які обмежують суверенітет верховної влади.

Оріу сформулював низку важливих висновків, які й досі мають наукове значення, зокрема теорію інституціоналізму. Ця теорія відобразила тенденцію ускладнення організації суспільства, появу великої кількості політичних партій, підприємницьких союзів, професійних спілок та їх вплив на розвиток держави. У теорії інституціоналізму органи державної влади та зазначені організації отримали назву інституцій. Теорія інституціоналізму надалі сприяла розвитку ідеї політичної багатоманітності.

Теорія інституціоналізму отримала свій розвиток у працях італійських вчених – С. Романо, К. Череті, С. Лесона та ін. Основну увагу італійські вчені приділяли юридичному оформленню інституцій. Так, глава італійської

школи С. Романо підкреслював, що держава, церква, громада та інші інституції формують та гарантують право. Водночас, на відміну від представників юридичної школи, С. Романо розглядає державу не як систему норм, а як систему установ, що утворюють певний юридичний порядок.

У німецькій науці класична школа також піддалася гострій критиці. Наприклад, Р. Сменд сформулював концепцію «інтеграційного вчення», де аналізує процес існування та розвитку держави як інтеграційний процес, що постійно триває.

За Смендом, процес інтеграції виявляється у трьох формах: а) персонально-органічній інтеграції, зміст якої полягає у тому, що популярний глава держави, популярний голова уряду або керівник політичної партії об'єднують навколо себе населення; б) функціональній інтеграції, яка передбачає існування процедур, що є спільними для більшої частини населення, зокрема вибори, референдум; в) предметній інтеграції, за якою забезпечення цілісності території держави має інтеграційне значення. На жаль, у Німеччині теорія інтеграції Р. Сменда сприяла утворенню плацдарму для розвитку ідей фашизму. Так, сам Сменд вважав, що фашизм відкриває нові способи інтеграції.

Розвиток сучасної науки конституційного права

Друга світова війна стала межею, після якої наука конституційного права отримала новий значний поштовх у розвитку. З одного боку, крах фашистського режиму й усвідомлення світовою спільнотою трагічних наслідків тоталітарного режиму, а з іншого – формування в європейських країнах засад правової, соціальної та демократичної держави та проведення корінних соціальних реформ висунули перед наукою конституційного права низку юридичних проблем. Такі проблеми, насамперед, були пов'язані з необхідністю вивчення практики реалізації нових конституцій та функціонування оновлених державних інституцій. Крім того, вчені-конституціоналісти залучалися до розробки важливих державних рішень та проведення конституційних реформ. У низці країн праці відомих учених у галузі конституційного права сприяли формуванню національної системи права, використовувалися судами у випадках прогалин у чинному праві.

Необхідно підкреслити і значний внесок Організації Об'єднаних Націй та інших міжнародних організацій у розвиток науки конституційного права. Так, у результаті їх діяльності конституційні принципи і норми у галузі прав людини набули характеру загальноновизнаних людських цінностей та заклали фундаментальні

засади розвитку інституту прав людини у різних країнах. Це явище, безумовно, вплинуло на специфіку формування концепцій науки конституційного права.

Після Другої світової війни завдяки своєму прикладному, політичному й ідеологічному призначенню наука конституційного права стає самосійною галуззю правознавства. **Поширення переліку предметів регулювання у конституціях призвело до підвищення ролі науки конституційного права у системі юридичних наук.** Зазначений процес загострив необхідність аналізу не лише правових проблем, а й фактичних соціально-політичних відносин. У той же час у деяких країнах на напрями розвитку науки конституційного права суттєво вплинула політологія. **Наприклад у Франції така тенденція породила своєрідне об'єднання конституційного права і політології у єдиний навчальний курс під назвою «Конституційне право і навчальні інститути», який викладався в університетах.**

Вищенаведені зміни стали основами для реформування шкіл у науці конституційного права, які існували до Другої світової війни. Один із сучасних курсів науки конституційного права, так званий «модернізований юридичний напрям», більшою мірою пов'язаний з «юридичною» школою. На відміну від «класичної школи», для «модернізованого юридичного напрямку» характерна відмова від розгляду держави як чисто юридичного явища та вивчення впливу на державу соціально-економічних проблем і політичних інститутів. Водночас прихильники даного напрямку, зокрема німецькі вчені К. Хессе, Т. Маунц та ін., основну увагу приділяли інституціональному аналізу конституційного механізму держави та підкреслювали другорядність змісту та первинність самої правової форми як елементу «правової державності». Наприклад, Е. Форстхоф декларує перевагу формального елементу та зазначає, що принцип «правової державності» існує у ФРН саме тому, що її інститути незалежні від соціальної дійсності.

Інший, соціологічний, напрям науки конституційного права переріс у політико-соціологічний. Йому властивий функціональний аналіз політичних інститутів і процесів, які формально виходять за рамки конституційних питань. Цей напрям представлений французькими вченими М. Дюверже, Ж. Бурдо, А. Лабардером, А.Рамні, К. Ллевелліном (США), Р. Боймліном (Швейцарія) та ін.

Одним із перших питань про розширення предмета дослідження науки конституційного права поставив професор М. Дюверже у своїй праці «Підручник конституційного права та політичної науки». Основним лейтмотивом його теорії було обґрунтування з наукової точки зору політичного аспекту конституційних проблем. М. Дюверже

підкреслював, що попередні вчені-конституціоналісти практично повністю ігнорували політичні партії, аргументуючи це тим, що писані закони не регулюють їх становище. У своїй праці «Політичні партії» Дюверже писав, що система політичних партій у більшому ступені визначає характер політичного режиму, ніж класичне конституційне право. Поряд із аналізом конституційного тексту М. Дюверже рівною мірою вивчає соціальні передумови, які, на його думку, зумовлюють зміст і перетворення конституційного матеріалу.

У своїй теорії Ж. Бурдо намагається знайти середину між соціологічною концепцією про державу та нормативістським вченням, де держава – це лише система норм. На його думку, держава є органічним поєднанням влади і держави. У той же час вчений вважає категорію інституції одним із найважливіших концептуальних понять науки конституційного права. За Бурдо, однією з конститутивних ознак будь-якої інституції є її зв'язок з певним соціальним оточенням. Більше того, він підкреслює важливе значення політичної науки, вивчення якої має спиратися на юридичне пізнання. Суттєве місце у державно-правовій теорії Бурдо займає його концепція ідеї права як одного із основних чинників інституціоналізації влади. Відповідно до зазначеної теорії юридична влада ґрунтується на ідеї права та встановлює певний соціальний порядок. За Бурдо, право – це засіб перетворення суспільства, а юридичний порядок – техніка, яка знаходиться на службі у політики. Важливе і те, що Бурдо проводить різницю між соціальною конституцією, тобто конституційними нормами, які регулюють економічний устрій, соціальну структуру, та політичною конституцією, яка закріплює політичну організацію суспільства. Він також підкреслює взаємозв'язок між цими конституціями та визнає, що конституція встановлює організацію публічної влади на соціальному базисі.

Крім того, на сучасному етапі розвитку науки конституційного права окреме місце займає теологічна школа. Протягом тривалого часу теологічна школа науки конституційного права розвивалася у рамках доктринальної розробки мусульманського права. Теологічна школа представлена дослідженнями мусульманських юристів, зокрема працями Субхі ас-Салаха, Алі Хасані аль-Харбутлі, Аль-Маварді, Хаді аль-Алауї та ін. Головною категорією їхніх учень завжди був халіфат, з одного боку, як досконала справедлива форма правління, а з іншого – як особливий політичний режим. **На думку багатьох мусульманських вчених, затвердження влади халіфату є необхідним і представляє собою обов'язок глави мусульманської держави, представників громади та всіх мусульман.**

Водночас сучасні мусульманські вчені по-суті підтримують

реформаторські погляди. Вони у своїх концепціях об'єднують класичне вчення халіфату та західні ліберальні теорії. Так, мусульманські юристи визнають існування суверенітету, але, на їх думку, існує світовий суверенітет, який належить аллаху. Вони вважають, що до законодавчого органу халіфату, який часто має дорадчий характер, можуть обиратися лише муджтахіди – особи з видатними знаннями у галузі мусульманського права та релігійної догматики. Причому єгипетський вчений Сулейман Мухаммед ат-Тамауї стверджує, що такий принцип формування парламенту не суперечить сучасному парламентаризму. Своєрідний підхід до інституту прав людини також спостерігається у працях мусульманських вчених. На їх думку, правовий статус особистості повинен ґрунтуватися на основі принципів шаріату.

На особливу увагу заслуговує концепція сучасного мусульманського правління, яка була сформульована у творі «Ісламське правління» колишнього керівника Ірану аятолли Рухолла Мусаві Хомейні. **Основна концепція його вчення полягає у твердженні, що в ісламі віра не відокремлена від політики. Більше того, він вважає, що у корані та хадісах діють норми, які регулюють соціально-економічні відносини, права людини, управління суспільством і державою.** Зокрема, глави громад та імами (глави держав) є реалізаторами приписів ісламу у життя країни. Таким чином, за Хомейні, пророк є політиком, а іслам – політичною релігією. Саме Хомейні висунув концепцію сучасної мусульманської держави у формі «ісламської республіки», де державні установи та мусульмани діють на основі шаріату. На його думку, у зв'язку з тим, що шаріат закріплює найвищі моральні цінності, шаріат перевершує інші правові системи.

Кілька слів слід сказати про специфіку розвитку науки конституційного права наприкінці ХХ ст. У зв'язку з крахом соціалістичної системи на сучасному етапі згладилися суттєві протиріччя між західною конституційно-правовою доктриною та наукою державного права, яка склалася в Радянському Союзі та інших країнах соціалістичної спрямованості. Раніш основна концепція науки радянського державного права полягала у критиці ідей «західної демократії». Сьогодні вчені-конституціоналісти колишніх соціалістичних країн формулюють прогресивні концепції щодо устрою сучасної держави, зокрема чинне місце зайняла ідея правової та демократичної держави.

Висновки

Визначаючи предмет державного права як галузі в системі

національного права, слід звернути увагу на те, що всю сукупність норм державного права поділено на окремі групи норм – певні правові інститути зі стійкою сукупністю однорідних норм, які регулюють конкретний вид суспільних відносин. Це зумовлює структуру державного права як галузі відповідної національної системи права.

Конституційне право як фундаментальна галузь права становить основи теорії держави і права, адміністративного, кримінального, кримінального процесуального, цивільного і цивільного процесуального права, адміністративного судочинства екологічного права та практично всіх інших галузей права оскільки Конституція як така є Основним законом у кожній державі.

Друга світова війна стала межею, після якої наука конституційного права отримала новий значний поштовх у розвитку. З одного боку, крах фашистського режиму й усвідомлення світовою спільнотою трагічних наслідків тоталітарного режиму, а з іншого – формування в європейських країнах засад правової, соціальної та демократичної держави та проведення корінних соціальних реформ висунули перед наукою конституційного права низку юридичних проблем. Такі проблеми, насамперед, були пов'язані з необхідністю вивчення практики реалізації нових конституцій та функціонування оновлених державних інституцій. Крім того, вчені-конституціоналісти залучалися до розробки важливих державних рішень та проведення конституційних реформ. У низці країн праці відомих учених у галузі конституційного права сприяли формуванню національної системи права, використовувалися судами у випадках прогалин у чинному праві.

Необхідно підкреслити і значний внесок Організації Об'єднаних Націй та інших міжнародних організацій у розвиток науки конституційного права. Так, у результаті їх діяльності конституційні принципи і норми у галузі прав людини набули характеру загальновідомих людських цінностей та заклали фундаментальні засади розвитку інституту прав людини у різних країнах. Це явище, безумовно, значно вплинуло на специфіку формування концепцій науки конституційного права.

Тема 2. Конституційно-правові основи суспільного ладу зарубіжних країн

Вступ

Конституція (лат. constitution – устрій, установа) є стрижнем

правової системи будь-якої демократичної держави. Прогресивні ідеї конституціоналізму як політичної системи, що спирається на конституцію, зародилися за умов феодалізму і були альтернативою необмеженому правлінню монархів. **Появу перших конституцій спричинили буржуазні революції і повалення феодалізму. Вони були покликані юридично оформити перемогу буржуазії і закріпити основи нової соціально-економічної та політичної організації суспільства.** З часів прийняття перших конституцій і донині зарубіжні конституції еволюціонували в бік демократизації конституційного матеріалу і ускладнення обсягу конституційного регулювання.

1.Поняття ,зміст, форма і структура конституції

На сьогоднішній день в зарубіжних країнах діють конституції, які були прийняті за самих різних часів: Конституція США 1787 р., Конституція Французької Республіки 1958 р., Конституція Куби 1976 р., Конституція КНР 1982 р., Конституція Республіки Болгарія 1991 р., Конституція Російської Федерації 1993 р. тощо. **Конституція США є найдавнішою з нині діючих конституцій у світі, і її недаремно називають юридичною біблією.** Закономірно постає питання, як за сучасних умов в обстановці, що постійно змінюється і в кожній країні, й у світі в цілому, можуть діяти співзвучні конституційні положення, прийняті у XVIII–XIX ст. і наприкінці XX ст.? Це досягається завдяки внесенню поправок, доповнень і змін, а також тлумаченню конституційних положень органами конституційного контролю (нагляду).

Конституцію можна розглядати і у матеріальному, і у формальному значеннях.

Під конституцією у матеріальному значенні розуміють писаний акт, сукупність таких актів або конституційних звичаїв, які закріплюють права та свободи людини й громадянина, основи суспільного ладу, форму правління і територіального устрою, організацію влади й управління на місцях, державну символіку та столицю.

Конституція у формальному значенні – це закон або кілька законів, які мають найвищу юридичну силу щодо решти законів даної країни. У цьому полягає юридична сутність конституції.

Для зміни конституції чи доповнення її, на відміну від звичайних законів, встановлено особливий ускладнений порядок. Як правило, він закріплений у тексті конституції (див., наприклад, ст. V Конституції США, ст. 89 Конституції Французької Республіки, ст. 5 Конституції Республіки

Болгарія, ст. 64 Конституції КНР). Особливий порядок зміни конституції зумовлений тим, що вона закріплює основоположні засади життєдіяльності людини і суспільства. **Можна сказати, що кожна конституція тримається на «трьох китах»: а) правах і свободах людини; б) формах власності – наріжному камені суспільного ладу; в) організації верховної влади.** Характер і рівень усіх інших блоків суспільних відносин, що регулюються як самою конституцією, так і нормами інших галузей права, залежать від того, що являють собою ці три основоположні конституційні засади. Отже, не випадково у багатьох країнах конституцію називають основним законом, законом законів, найвищим авторитетом усього законодавства. Академік С. С. Алексєєв порівнює (цілком слушно, як на нашу думку) конституцію з камертоном, за допомогою якого має бути налагоджено все правове й політико-державне життя країни.

У підготовці та прийнятті конституцій беруть участь найрізноманітніші соціально-класові, політичні, національні, релігійні та інші спільності й групи. **Тому в кожній конституції знаходиться відображення узгодження соціальних, економічних, політичних, національних та інших інтересів різних верств суспільства.** Поряд з тим, аналізуючи соціально-політичний аспект зарубіжних конституцій, не можна не враховувати і той факт, що на певних історичних етапах розвитку будь-якої країни якісь політичні сили домінують, а інші залишаються в тіні (у стадії становлення, розмежування тощо). **Отже, конституція на момент її прийняття – це не тільки підсумок узгодження інтересів усіх верств суспільства, а й відображення співвідношення політичних сил у країні.** У цьому полягає соціально-політична сутність будь-якої конституції. Ще в середині ХІХ ст. таку думку першим у науці висловив німецький вчений-соціаліст Фердінанд Лассаль. Він наголосив, що «конституція тоді лише міцна і має значення, коли є точним відбиттям реальних співвідношень суспільних сил».

Із розвитком суспільства і через мінливе співвідношення політичних сил у ньому деякі конституційні положення можуть застарівати, а інші взагалі стають неможливими для реалізації. Таким чином, частина конституційних норм є фіктивною. Це становище характерне для держав з авторитарним політичним режимом, але інколи трапляється і в демократичному суспільстві. Наприклад, ст. 38 Основного Закону ФРН 1949 р. поряд з іншими принципами виборчого права проголошує принцип рівності, а «Закон про федеральні вибори в бундестаг» 1956 р. за редакцією 1993 р. дозволяє відхилення у чисельності населення виборчого округу до 33 %, що є серйозним порушенням принципу рівності.

У демократичних державах більшість норм конституцій є нормами безпосередньої дії. Дана теза означає, що конституційні норми для своєї

реалізації не потребують будь-якої конкретизації з допомогою спеціального закону чи урядового нормативного акта, вони застосовуються безпосередньо. Так, ст. 22 Конституції Італійської Республіки говорить: «Ніхто не може бути позбавлений своєї праводієздатності, свого громадянства, імені за політичними мотивами». У разі порушення приписів даної статті стосовно конкретного громадянина він може звернутися до суду, посилаючись на ст. 22 Конституції Італії.

Трапляються в зарубіжних конституціях і бланкетні норми (норми-посилання), але їх значно менше. Наприклад, ст. 63 Конституції Французької Республіки 1958 р. встановлює: «Органічний закон визначає порядок організації та діяльності Конституційної ради, процедуру, якої дотримуються в ній, і, зокрема, термін подання до неї протестів». Отже, дана норма французької конституції має суто посилальний характер.

Зміст конституцій

Вище вже йшлося про дві тенденції в еволюції зарубіжних конституцій: демократизацію й ускладнення обсягу конституційного регулювання. Тут доречно підкреслити, що ці тенденції зачепили весь комплекс питань, які регулюються конституцією, весь її зміст.

1. Усі сучасні зарубіжні конституції постають, насамперед, як конституції прав і свобод людини – «конституції людини». Уже перші буржуазно-демократичні правові акти («Декларація незалежності» США 1776 р. і французька «Декларація прав людини і громадянина» 1789 р.) приділили цій проблемі особливу увагу. Щодо конституцій, які були прийняті за останні десятиріччя, то інституту прав і свобод людини в конституційному матеріалі відведені не тільки статті, а й спеціальні глави та розділи (див.: гл. III «Права і обов'язки народу» Конституції Японії 1947 р., ч. I «Про основні права і обов'язки» Конституції Іспанії 1978 р. тощо).

Безпосереднє розширення прав і свобод виявилось в закріпленні багатьма зарубіжними конституціями права людини на охорону навколишнього середовища, одержання інформації, раціональне використання природних багатств і ресурсів країни, свободу наукової діяльності тощо. **За рівнем прав і свобод людини, закріпленим у конституції, можна робити висновок про демократичний і гуманістичний характер держави і суспільства.** У цьому ж контексті слід розглядати й установлення при парламентах Великобританії, Франції, Іспанії, Австрії, Німеччини, Росії і багатьох інших держав посади уповноваженого з прав людини (омбудсмена).

2. Зарубіжні конституції закріплюють основи суспільного ладу, що

виявляються у проголошенні плюралізму форм власності, недоторканності інституту приватної власності, визнанні за державою регулюючої ролі в економічному житті, тощо (докладніше про це йтиметься у главі «Конституційно-правові основи суспільного ладу»).

3. Значну частину конституційного матеріалу відведено визначенню форми правління (республіка, монархія) і форми державного устрою (унітаризм, федералізм). Еволюція конституцій з питання взаємовідносин вищих державних органів полягає в закріпленні тенденції до посилення виконавчої влади за рахунок обмеження повноважень парламенту. Зарубіжними авторами вона сформульована як тенденція «від парламентаризму до міністеріалізму». її конституційне підтвердження, без сумніву, тягне за собою порушення принципу поділу влади і простежується в конституціях Франції, Німеччини, Росії, деяких інших країн. Про конкретні прояви даної тенденції свідчать норми конституцій, які встановлюють делеговане законодавство (ст. 38 Конституції Французької Республіки, ст. 82 Конституції Іспанії), конструктивний вотум (ст. 67 Основного Закону ФРН), надання виконавчій владі права на введення надзвичайного стану (ст. 16 Конституції Французької Республіки) тощо.

4. Особливістю конституцій, прийнятих у повоєнний період, стало регулювання інституту конституційного контролю (нагляду). Вперше цей інститут був створений у США (1802 р.) і тривалий час функціонував лише в деяких країнах – Бразилії, Норвегії, Греції. Після Другої світової війни він став обов'язковим атрибутом усіх демократичних держав – Франції, Італії, Німеччини, Японії, Польщі, Росії та ін. **Особливість європейської моделі цього інституту полягає в тому, що конституційний контроль покладено не на звичайні суди (США, Японія), а на спеціально створені органи – Конституційну раду у Франції, Конституційний Суд в Італії, Федеральний конституційний суд у Німеччині тощо.** За умов дедалі зростаючої кількості правових норм, розвитку делегованого законодавства ризик їх суперечності та неконституційності постійно зростає. Усе це робить конституційну регламентацію даного інституту актуальною й доцільною.

Крім того, поширення інституту конституційного контролю свідчить про зростання значущості самої конституції.

5. Демократичною новелою конституційного розвитку зарубіжних країн після Другої світової війни стало регулювання низки проблем з міжнародних відносин. Це виявилось: по-перше, у закріпленні миролюбного зовнішньополітичного курсу (ст. II Конституції Італійської Республіки 1947 р., ст. I Конституції Індії 1950 р., ст. 2 Конституції Греції 1975 р.); по-друге, у визнанні демократичних принципів міжнародного права (ст. 27 Конституції Республіки Болгарія 1991 р.); по-третє, у закріпленні

примату міжнародного права щодо внутрішнього права (ст. 10 Конституції Італійської Республіки); по-четверте, у визначенні повноважень органів держави щодо укладення, ратифікації та денонсації міжнародних договорів (статті 93–96 Конституції Іспанії 1978 р.). У світлі розгляду різних напрямів регулювання зарубіжними конституціями питань з міжнародних відносин на особливу увагу заслуговує ст. 9 Конституції Японії 1947 р. У ній не тільки проголошується відмова японського народу «від війни як суверенного права нації», а й йдеться про роззброєння країни, зокрема: «...ніколи наперед не створюватимуться сухопутні, морські та військово-повітряні сили, так само, як і інші засоби війни. Право на ведення державою війни не визнається». Дане положення конституції значно вплинуло на подальший економічний розвиток країни. Японія, заощадивши на гонці озброєнь, здобула можливість за короткий час здійснити стрибок від напівфеодальної країни до сучасної держави з високорозвиненою економікою.

Форма і структура конституцій

Під формою конституції розуміється спосіб організації та відбиття конституційних норм. Конституція може складатися з одного нормативного акта. Якщо основний закон являє собою єдиний писаний акт, який регулює всі головні питання конституційного характеру, він є кодифікованою конституцією. Такими є конституції США, Німеччини, Іспанії, Японії, Болгарії, Китаю, Куби та ін. Якщо питання конституційного характеру регулюються кількома актами, така конституція належить до розряду некодифікованих. За приклад може правити Конституція Фінляндії, яка складається з чотирьох нормативних актів: «Форми правління Фінляндії» 1919 р., «Акта про Едускунт» (парламент) 1928 р., «Акта про право парламенту контролювати законність діяльності Державної ради (уряд) і канцлера юстиції» 1922 р., «Акта про державний суд» 1922 р. Усі перераховані акти мають вищу юридичну силу. Аналогічні (некодифіковані) конституції діють у Великобританії, Швеції, Ізраїлі та інших державах.

Говорити про структуру конституції можна лише тоді, коли це стосується кодифікованих конституцій. Умовно в них виділяють преамбулу, основну та заключну частини, перехідні й додаткові положення.

Преамбула (лат. *praebambulus* – той, що передує) – це вступна частина конституції. У ній, зазвичай, викладені завдання, які стоять перед країною, історичні умови прийняття конституції, проголошуються основні принципи, покладені в основу конституційного матеріалу, інколи декларуються права і свободи. Преамбула може бути надзвичайно короткою (Конституція Республіки Вірменія 1995 р.), великою (Конституція Японії 1947 р.) або ж

відсутньою зовсім (Конституція Греції 1975 р.). Усі преамбули мають ідеологічну спрямованість, містять ідеологічні настанови. Загальновизнано, що положення преамбули не є правовими нормами, за винятком тих, які проголошують права і свободи.

Основна частина конституції закріплює права і свободи громадян, основи суспільного ладу, організацію влади, управління і суду згідно з принципом поділу влади, а також організацію території держави.

У заключних, перехідних і додаткових положеннях встановлюється порядок набрання конституцією чинності, визначаються терміни видання законів, до яких відсилає конституція (органічні закони), містяться норми тлумачення, зазначаються винятки із загальних правил тощо.

2. Підготовка, прийняття, зміна і скасування конституції

Більшість із чинних зарубіжних конституцій розвинутих держав було прийнято демократичним шляхом. Одним з таких способів є підготовка і прийняття конституції установчими зборами.

Установчі збори – це виборний орган, який створюється з єдиною метою – підготувати і прийняти конституцію. Після виконання цього завдання збори розпускаються. Зрозуміло, що за такої мети до установчих зборів обираються фахівці з конституційного та інших галузей права, досвідчені політики тощо. Конституції, прийняті установчими зборами, характеризуються професіоналізмом підготовки та чіткістю структури і змісту; як правило, вони – найбільш демократичні. **Після прийняття установчими зборами конституція може бути винесена на референдум.** У такий спосіб були підготовлені і схвалені у ході референдуму Конституція Франції 1946 р., Конституція Італійської Республіки 1947 р. та ін.

Референдум (лат. referendum – те, що має бути повідомлене) – це інститут безпосередньої демократії; він проводиться як всенародне голосування з якого-небудь нагального питання державного життя або для ухвалення конституції. Проте переоцінювати значення цього інституту не слід. Референдум лише тоді може надати «високої якості» конституції, коли вона була підготовлена установчими зборами або парламентом, а потім винесена на всенародне голосування. Якщо ж конституція розробляється келейно, в уряді, а тим більше пристосовується до конкретного політичного лідера, в ній чітко простежується порушення демократичних принципів і закріплюються авторитарні способи здійснення державної влади. Під час підготовки і проведення референдуму з приводу такої конституції велике значення надається ідеологічному впливу на виборців. Ці референдуми проводяться, як правило, під час гострої політичної кризи або за умов

авторитарного режиму, коли свобода вибору виборців обмежена. У кризовій політичній ситуації проходив референдум з приводу прийняття Конституції Французької Республіки 1958 р., підготовленої «під» генерала Шарля де Голля. Демократичними слід визнати підготовку і прийняття конституції парламентом, виборним представницьким органом. Так, Конституція Іспанії 1978 р. була розроблена у підкомісії кортесів (парламенту), яка складалася з представників від семи політичних партій. Конституція була ухвалена на пленарних засіданнях парламенту, а потім – на загальнонаціональному референдумі. Парламентом була підготовлена і прийнята нині діюча Конституція Японії 1947 р.

Не можна залишити без уваги так звані октроїровані конституції і октроїрування як спосіб їх прийняття (франц. *ostroi* – дарування, надання). **Октроїрувана конституція – це конституція, подарована монархом народу країни. Така конституція розробляється у вузькому оточенні близьких монархові осіб і являє собою підсумок компромісу між монархом і підприємницькими верствами суспільства.**

Октроїровані конституції були поширені в XIX ст. Класичним прикладом такої конституції слід визнати Конституцію Японії 1889 р. (Конституція Мейдзи), яка юридично оформила союз між монархією, вищою бюрократією, поміщиками та великою буржуазією країни. За наших часів існує лише кілька країн, в яких діють октроїровані конституції, - це країни, де зберігається дуалістична монархія як форма правління, наприклад Йорданія (Конституція 1952 р.) і Непал (Конституція 1990 р.). В обох країнах влада монарха залишається дуже сильною і впливовою, але все ж таки обмеженою конституцією.

У зв'язку зі змінами в суспільному житті, мінливим співвідношенням політичних сил у країнах конституції потребують поправок і доповнень або ж постає питання про прийняття нових конституцій. **З погляду можливостей внесення поправок, доповнень і змін до конституцій їх можна розподілити на дві групи.**

Одну складають так звані «гнучкі» конституції, другу – «жорсткі».

Гнучкі конституції змінюються і доповнюються у такий спосіб, як і звичайні закони. Кожний наступний закон, який містить конституційну норму, змінює або доповнює попередній, а прийняття його відбувається у тій послідовності, що й для попереднього. У такий спосіб змінюються і доповнюються всі некодифіковані конституції (Великобританії, Фінляндії, Ізраїлю та ін.).

Для жорстких конституцій встановлено особливий, дуже складний порядок внесення доповнень, змін і поправок. Зазвичай він закріплюється у тексті конституції, а сама жорсткість покликана забезпечити авторитет

основного закону і стабільність конституційного ладу. Щодо суб'єктів права ініціативи конституційного перегляду статей або розділів, то вони, як правило, такі самі, як і в звичайному законодавчому процесі. До розряду жорстких належать усі кодифіковані конституції (див., наприклад, ст. V Конституції США, ст. 89 Конституції Французької Республіки, ст. 138 Конституції Італійської Республіки, ст. 96 Конституції Японії).

У багатьох основних законах зазначено, які конституційні положення не можуть підлягати перегляду: це статті, що закріплюють республіканську форму правління, особисті права і свободи громадян, принцип поділу влади тощо (ст. 110 Конституції Греції 1975 р., ст. 89 Конституції Французької Республіки 1958 р. тощо).

Суспільство, суспільний лад, суспільна система – фундаментальні поняття, що потребують чіткого розуміння конституційно-правових основ як власне суспільного ладу, так і державної політики зарубіжних країн.

Суспільство – це сукупність форм спільної діяльності людей (економічної, духовної тощо), що склалися історично, на певній території. Наприклад, американське суспільство – на території США або китайське суспільство – на території Китаю. Становлення і розвиток суспільства – досить тривалий процес, що охоплює тисячоріччя. Суспільства можуть бути феодальними й капіталістичними, відсталими й передовими, демократичними й авторитарними тощо. Вивчаючи суспільний лад зарубіжних країн, важливо розглянути два різновиди суспільства: розвинені, тобто з уже складеними, сформованими відносинами та інститутами (США, Франція, Великобританія, Італія та ін.), і нерозвинені, тобто суспільства з іще не складеними, нестійкими економічними, політичними, соціальними, духовними відносинами й інститутами (Афганістан та ін.).

Суспільний лад – це конкретно-історична організація суспільства, зумовлена певним рівнем розвитку виробництва, розподілу та обміну продуктів виробництва у суспільстві. Його структурними компонентами є економічна основа, соціальна структура і політична організація суспільства. Аналіз складових компонентів (інститутів) суспільного ладу є його структурною характеристикою і охоплює особливості форм власності, соціальної структури суспільства, держави, політичних партій, підприємницьких спілок тощо. Структура – це невід'ємний атрибут усіх реально існуючих систем.

Система (грец. systema – це ціле, складене із частин; з'єднання) – сукупність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках між собою і утворюють певну цілісність, єдність. Отже, суспільна система містить як

складові компоненти (інститути) суспільного ладу, так і ті відносини, що виникають на їх ґрунті: економічні, соціальні, політичні та духовно-культурні. Аналіз суспільної системи передбачає, таким чином, як структурну, так і функціональну її характеристику.

Правовий статус інститутів суспільного ладу і відносин, що складаються на основі їх функціонування, регулюються нормами державного права. До речі, слід зауважити, що норми конституцій зарубіжних держав закріплюють не суспільний лад у цілому, а лише його основи, основоположні принципи (наприклад, недоторканність інституту приватної власності, неприпустимість монополізму в економіці, політичний плюралізм тощо). Тому і норми конституцій, що регулюють основи суспільного ладу, розосереджені по різних їх розділах і главах. Як правило, вони мають назви: «Основні засади» (гл. 1 Конституції Республіки Болгарія 1991 р.), «Загальні положення» (гл. 1 Конституції КНР 1982 р.) чи глави про права і свободи (розд. I «Основні права» Основного Закону ФРН 1949 р.). До зазначеного вище треба додати, що конституції зарубіжних країн зазвичай ґрунтовніше регулюють політичні суспільні відносини, ніж економічні, соціальні та духовно-культурні.

У будь-якій країні на суспільний лад постійно чинить вплив держава, політика якої визначається характером владних політичних сил, тобто суб'єктивним чинником. Цим і пояснюються відмінності у суспільному ладі зарубіжних країн, які мають більш-менш схожі умови життя суспільства.

Як складовий елемент до суспільної системи входить економічна система, яка охоплює і власне виробництво (його форми), і ті суспільні відносини, що складаються на його основі, тобто економічні.

Економічні відносини – це відносини власності, виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних і духовних благ. Конституції зарубіжних держав, зазвичай, закріплюють лише основи економічної системи, а норми інших галузей права кожної конкретної країни вже детальніше регулюють правовий статус і принципи взаємовідносин між інститутами цієї системи.

3.Форми власності, соціальна система і політична система

Характерною рисою суспільної системи зарубіжних країн є плюралізм форм власності, яка має два різновиди: приватна і публічна.

Переважаючою формою власності є приватна (лат. *privatus*): приватна трудова власність, власність кооперативів, акціонерних товариств (фірм, компаній, корпорацій), транснаціональних корпорацій.

Публічна (лат. *publicus* – суспільний) власність своїм суб'єктом може

мати державу, суб'єкт федерації, місто, громаду, політичну партію, Церкву тощо. Приватна власність може мати як індивідуальний, так і колективний характер, а суб'єктом права цієї форми власності може виступати будь-яка фізична чи юридична особа. До згаданого вище варто додати, що за сучасних умов приватна власність дедалі частіше виступає не в індивідуальній, а в різноманітних асоційованих формах – колективній, акціонерній.

Щодо акціонерної форми власності, то в розвинених країнах нею охоплено близько 80 % основного капіталу і продукції, що виробляється. Завдяки акціонерним фірмам стало можливим з'єднувати фінансові ресурси принципово різних обсягів і тим самим залучати до бізнесу як тих, хто має сотню вільних доларів, так і тих, чиї кошти складають десятки й сотні мільйонів доларів. Так, у США акціями володіє понад 60 % дорослого населення, у Франції кількість індивідуальних власників акцій перевищує 6 млн. чоловік, у Великобританії – 10 млн.

За сучасних умов життя зарубіжних країн приватна власність має тенденцію до демонополізації. Поряд з такими могутніми корпораціями, як «Дженерал моторс», «Боїнг», «Нортроп» у США; «Хьохст», «Мессершмітт-Белоков-Блом» у Німеччині; «Бритіш еркрафт» у Великобританії; «Тойота», «Ніссан», «Міцубісі» в Японії та ін. створюється багато середніх і малих підприємств з кількістю працюючих від 10 до 20 чоловік. Причина цього процесу полягає в тому, що за умов ринкової економіки і гострої конкурентної боротьби, підвищення життєвого рівня населення і зростаючого попиту на вироблювані товари й послуги перепрофілювати монополію складно. І навпаки, перепрофілювати середнє або мале підприємство можна за два-три місяці. Вони більш придатні для впровадження нових технологій, для налагодження виробництва, нових товарів, на які з'явився попит. Принцип «ефективного малого підприємства» виявився на рідкість вдалою економічною знахідкою. Тільки на такому підприємстві можна зустріти дива спритності, надвправності та гнучкості.

Світовий досвід переконливо свідчить, що країна процвітатиме тільки тоді, коли будуть успішними малий і середній бізнес, створюючи міцну основу для всієї економічної системи. Так, у Німеччині та Франції частка середніх і малих підприємств у економіці сягає понад 95 % загальної кількості. У переробній промисловості Японії (з кількістю працюючих на одному підприємстві до 20 чоловік) вони складають 90 %, причому третина їх – сімейні підприємства, де взагалі не застосовувалася наймана праця. Понад 50 % таких підприємств Японії зайняті у сфері роздрібної торгівлі та обслуговування. Малі та середні підприємства Японії виробляють 68 % усього валового національного продукту країни. У США це складає три чверті валового національного продукту. Середні та малі підприємства – це,

так би мовити, капілярні судини будь-якого здорового економічного організму. Вони володіють технологіями, яких немає у «гігантів», тобто великих фірмах і корпораціях.

За даними ЮНКТАД (Конференції ООН з торгівлі та розвитку) у 1999 р. з 20 провідних транснаціональних корпорацій (ТНК) світу – 6 американських, 5 – японських, 4 – німецьких, інші – з Західної Європи. Лідерство зберігають японські: «Іточі», «Міцуї», «Міцубісі», «Суміто», «Марубені». За ними йдуть американські ТНК: «Дженерал моторс», «Форд», «Екссон». Водночас зміцнення позицій середніх і дрібних підприємців призводить до того, що розвиток економіки відбувається за умов зіткнення інтересів різних груп підприємців – великих, середніх і дрібних. Тоді держава згладжує, «утихомирює» їх суперечності, генерує соціальні згоди й компроміси. Цьому сприяє й антимонопольне законодавство, спрямоване на захист малого та середнього бізнесу від монополій.

Таким чином, на ґрунті різних форм власності складається ще більш різноманітна система форм господарювання. **Сучасна зарубіжна економіка спирається на малий і середній бізнес, великі корпорації; державне господарювання і регулювання.**

До інституту приватної власності близька кооперативна форма власності. Відомо, що піонером кооперативів була Великобританія, де у 1844 р. був створений перший кооператив робітників-ткачів. Нині членами кооперативів у країнах Європейського Союзу є понад 40 % працездатного населення. Значна частина їх економічного потенціалу сконцентрована у сільському господарстві. Сільськогосподарські кооперативи виробляють понад 50 % сільськогосподарської продукції. Далі йдуть споживча, виробнича, банківська (кредитна) кооперації.

Кооперативна форма власності розвинута у Франції, Італії, Німеччині, Скандинавських країнах, а також у багатьох постсоціалістичних державах – Польщі, Болгарії, Угорщині, Румунії та ін. У Великобританії розвинені маркетингові кооперативи, що займаються збутом продукції. В економіці США кооперативна форма власності відіграє незначну роль.

Аналізуючи різні форми власності зарубіжних країн, не можна не звернути увагу на постійно зростаючу роль Транснаціональні Корпорації. **Як економічні структури вони з'явилися в основному за останні три десятиріччя. Сьогодні вони мають дві форми: а) національні корпорації та концерни зі своїм капіталом і підприємствами за кордоном; б) міжнаціональні, міжнародні монополії.** До перших належать всесвітньо відомі корпорації Великобританії – «Жиллет», «Бритіш петролеум»; США – «Дженерал моторс», «Екссон»; в Японії – «Мацусіта денкі», «Тойота» і багато інших. Американська нафтова фірма «Екссон» має підприємства у

понад 130 країнах, а швейцарська корпорація «Нестле» (харчова промисловість) здійснює за межами Швейцарії 96 % свого обігу.

Серед найбільших ТНК головне місце посідають американські корпорації. На підприємствах американських ТНК за кордоном виготовляється продукція, що становить за вартістю від третини до половини національного валового продукту США.

За приклад другої форми ТНК може правити об'єднання зусиль американської корпорації «Дженерал моторс» і японської корпорації «Тойота» у виробництві екологічно чистого автомобіля.

За розрахунками спеціального центру ООН щодо ТНК, що вивчає їх діяльність і здійснює своєрідний моніторинг за ними, на початку 90-х років минулого століття частка ТНК у світових капіталістичних активах перевищила 40 %, а у світовій торгівлі – понад 50 %. У сучасному світі до категорії ТНК разом із філіями й дочірніми компаніями належать понад 100 тис. підприємств. Зрозуміло, що за таких розмірів діяльності ТНК **справляють досить значний вплив на стан і розвиток не тільки світової економіки, а й світової політики.** Саме цим зумовлено створення на початку 70-х років при ООН Комісії щодо ТНК і Центру з питань вивчення їх діяльності.

Як зазначалося вище, **публічна власність – це власність держави, міста, громади, політичної партії тощо.**

Відомі два способи її утворення: за рахунок націоналізації (одержавлення) і за рахунок бюджету. У розвинених країнах націоналізуються, як правило, нерентабельні, збиткові підприємства і галузі. За рахунок коштів державного бюджету вони модернізуються, доводяться до рентабельності, а потім денаціоналізуються. Яскравим прикладом є залізниці Японії, які після Другої світової війни опинилися в занедбаному стані й тому були націоналізовані. За планом їх реконструкції до середини 80-х років на всій території країни була створена мережа надшвидкісних залізниць і автомагістралей високого класу, і відразу ж розпочалася їх денаціоналізація.

Націоналізація може бути і результатом поступок малозабезпеченим верствам населення, коли до влади приходять уряди, очолювані соціалістами. Так було у Франції з приходом до влади Франсуа Міттерана на початку 80-х років минулого століття. Але спад виробництва на підприємствах збільшеного державного сектора, відтік капіталу за кордон та інші причини змусили соціалістів перейти на шлях денаціоналізації.

За рахунок бюджету в розвинених країнах державний сектор має місце головним чином у капіталомістких галузях економіки: атомній промисловості, освоєнні космосу, військовому виробництві тощо. Частка

державної власності в основних виробничих фондах зарубіжних країн складає від 7 до 25 %. У державній власності США знаходиться 20 % національного багатства, це менше, ніж у Франції, але більше, ніж у Німеччині та Великобританії. США – роботодавець для 18–19 млн чоловік (близько 18 % зайнятих).

У соціалістичних державах і країнах, що розвиваються, державний сектор є результатом цілеспрямованої політики. «Державний сектор економіки – сектор господарства, заснований на соціалістичній загальнонародній власності, є керівною силою у народному господарстві. Держава гарантує зміцнення і розвиток державного сектора економіки», – зазначає ст. 7 Конституції Китаю 1982 р.

Для ринкової економіки зарубіжних країн характерне саморегулювання, головним важелем якого є конкуренція. Проте у жодній розвиненій країні ринок не існує сам по собі: він коригується і доповнюється діями держави. Державне регулювання економіки у ринковому господарстві становить систему типових заходів законодавчого, виконавчого та контролюючого характеру, здійснюваних правомочними державними установами й громадськими організаціями з метою стабілізації і пристосування відповідної соціально-економічної системи до умов, що змінюються.

Ринок існує тисячоріччями, але нове, що дозволило США, Великобританії, Німеччині, Японії стати багатими й розвинутими країнами, – це його приборкання, регулювання.

Щодо способів регулювання економіки, то це можуть бути загальнодержавні плани комплексного розвитку, фінансова допомога з боку держави окремим фірмам, корпораціям чи галузям економіки у вигляді державних дотацій, субсидій, пільгових кредитів. Це може бути, врешті-решт, визначення розміру емісії грошей, перегляд податкової та митної політики тощо.

Якщо норми конституційного права епохи становлення капіталізму лише проголошували недоторканність інституту приватної власності (поправки V і XIV до Конституції США 1787 р.), то конституційне право останнім часом детальніше регламентує такі елементи економічної системи, як програмування та планування, свободу підприємницької діяльності, націоналізацію і денационалізацію майна, порядок кредитування і субсидування тощо.

Аналізуючи основні риси і тенденції розвитку суспільної системи зарубіжних країн, не можна не звернути увагу на вплив на неї (особливо у розвинутих країнах) воєнно-промислового комплексу (ВПК).

Термін «ВПК» вперше вжив Дуайт Ейзенхауер, 34-й президент США,

генерал армії, верховний головнокомандуючий експедиційними військами союзників у Західній Європі у 1943 р., командуючий окупаційними силами США у Німеччині у 1945 р., головнокомандуючий Збройними Силами НАТО (1950–1952). У січні 1961 р., залишаючи Білий Дім у зв'язку із закінченням строку його президентства, він застерігав США і світову громадськість від «зловісного, згубного і зростаючого впливу ВПК». Складовими цього місткого виразу є: монополії, що виробляють зброю і торгують нею; армійський генералітет і державна, військова бюрократія; засоби масової інформації, які належать ВПК і формують експансіоністську психологію; милітаризована наука і лобі ВПК. Як кажуть, Богові війни служили кращі уми людства: Роберт Опенгеймер, Едвард Теллер, Нільс Бор, Енріко Фермі, Лев Ландау, Петро Капиця, Сергій Корольов, Андрій Сахаров та ін.

Не підлягає сумніву, що військовий бюджет будь-якої країни – це показник моральних цінностей держави. А перекидання коштів, що призначені для мирних цілей, для реалізації воєнних програм, є небезпечним для країни, її народу як в економічному, так і в політичному та міжнародному плані. До речі, варто зазначити, що найвищі досягнення у сфері економіки були відзначені у тих країнах, які відмовились від воєнних витрат або скоротили їх до мінімуму (Японія, Німеччина).

Незважаючи на те, що у світі вже накопичені такі запаси зброї, що їх вистачить, аби підірвати земну кулю тисячу разів, ВПК наполягає на збереженні асигнувань на воєнні цілі. Виробництво й торгівля зброєю дають воєнним корпораціям прибуток від 300 до 800 %. Тому ВПК через своїх представників у парламентах, через лобістів домагається мінімального скорочення військових бюджетів, впливає на політику урядів і глав держав. Після терористичного акту в США у вересні 2001 р. уряд США у кілька разів збільшив військовий бюджет. Не випадково Дж. Буш-молодший у своїй промові у Конгресі (жовтень 2001 р.) підкреслив, що у зв'язку з необхідністю ведення боротьби з міжнародним тероризмом уряд США проводить політику збереження за США статусу «найсильнішої воєнної держави». Країна продає щорічно зброї на 30 млрд доларів (Росія – на 4 млрд). Після США на ринку зброї друге і третє місце посідають відповідно Ізраїль та Китай.

Соціальна структура суспільства

Плюралізм форм власності передбачає досить яскраву соціальну структуру суспільства зарубіжних країн. Під впливом науково-технічного прогресу вона стала багатозаровою.

Існують три основні соціальні спільності: а) особи, які працюють за наймом і складають абсолютну більшість населення кожної країни; б)

підприємці, у середовищі яких простежується постійне збільшення кількості середніх і дрібних власників; в) маргінали (лат. *marginalis* – той, що міститься скраю). Останні – це піддані та громадяни, які живуть за нижньою межею встановленого у країні офіційного рівня забезпеченості.

Науково-технічний прогрес останніх десятиріч спричинив суттєві зміни, насамперед, у середовищі осіб найманої праці. Це виявилось у депролетаризації трудящих.

Високий рівень розвитку виробничих сил у розвинених країнах на основі новітніх досягнень науки й техніки, впровадження кібернетики, комп'ютеризація виробництва та освіти, прорив у сфері мікроелектроніки, впровадження енергозберігаючих і маловитратних технологій, використання роботів тощо спричинили падіння попиту на некваліфіковану («сині комірці») і збільшили попит на кваліфіковану («білі комірці») робочу силу. Внаслідок цього з середовища трудящих сформувався новий «середній клас» (адекватні назви – «середні верстви», «білі комірці»). Сьогодні середні верстви складають близько 70 % осіб, що працюють за наймом, і постійно поповнюються «синіми комірцями». В основному – це кваліфіковані працівники із середньою, а часто з вищою освітою; інженерно-технічні фахівці широкого профілю; науковий і проектно-конструкторський персонал, менеджери («золоті комірці») і т. ін. У США та Великобританії кількість інженерно-технічних працівників і менеджерів уже зрівнялася з кількістю працівників різних кваліфікацій.

Середній клас зарубіжних країн виконує нині головну функцію не тільки на виробництві, а й у суспільстві. Він виступає основним охоронцем існуючих суспільних відносин, носієм пануючої ідеології, усіх цінностей, створених у суспільстві вільного підприємництва. Можна сказати, що середній клас є гарантом стабільності цього суспільства, його опорою. Відповідно змінилася й політична роль трудящих. Висновок марксизму про те, що капіталізм сам по собі створює могильника в особі пролетаріату, не підтвердився, а пристосовування цієї системи до нових умов виявилось досить ефективним.

Щодо великих підприємців, то їх кількість незначна. Проте прибутки обернено пропорційні їх чисельності. Так, у США 60 % доходів у 1991 р. припадало всього на 1 % сімей.

Паралельно зі змінами соціальної структури суспільства, зростанням кількості власників і в цілому життєвого рівня населення простежується тенденція до маргіналізації окремих верств суспільства. Маргінали, їх чисельне зростання – це результат соціальної нерівності, притаманної як розвиненим державам, так і тим, що розвиваються. Це наслідок хвороби, якої ще не вдалося позбутися жодній соціальній системі.

Маргінали – це особлива соціальна група зі своїми соціальними інтересами у пошуках роботи, житла, матеріальної чи медичної допомоги тощо. До неї належать безробітні, іммігранти, старі люди, що не мають пенсії, самотні люди, багатодітні сім'ї, представники національних меншин. Для них характерний низький рівень освіти (часто неграмотність), погані житлові умови, недоїдання, хитке соціальне становище, залежність від системи соціального забезпечення. Саме тому середовище маргіналів є благодатним ґрунтом для створення кримінальних структур та екстремістських рухів. За даними американської газети «Нью-Йорк таймс» від 12 жовтня 1992 р., у США нараховується 35,7 млн (14,2 %) маргіналів. У країнах ЄС кількість їх також значна – близько 30 млн чоловік. Тільки у Великобританії 11 млн чоловік належать до прошарку бідних, 30 % мешканців Іспанії перебувають за межею бідності.

Водночас треба зауважити, що у конституціях і нормах конституційного права демократичних держав є намагання виключити або звести до мінімуму невиправдані соціальні відмінності, соціальні конфлікти, скоротити межу між багатством і бідністю. Про це свідчить аналіз ст. 20 Основного Закону ФРН (1949 р.), ст. 2 Конституції Франції (1958 р.), ст. 3 Конституції Італії (1947 р.), преамбула, а також статті 40, 50 Конституції Іспанії (1978 р.), статті 49, 50, 51 Конституції Болгарії (1991 р.) та ін.

Політична система

Третім компонентом суспільного ладу є політична система суспільства – цілісна й упорядкована сукупність державних і недержавних інститутів, відносин і принципів, що покладені в основу політичного життя конкретної країни і беруть участь у ньому.

У демократичному суспільстві політичне життя здебільшого зосереджене у державі, але у ньому беруть участь і недержавні інститути, наприклад політичні партії, підприємницькі структури, засоби масової інформації тощо. Останні мають бути певним чином визнані й повинні набути офіційного статусу. Щодо кримінальних, мафіозних та інших кланових організацій і угруповань – неінституційних, нелегальних, – то вони до так званої політичної системи не входять, хоча нерідко (особливо за авторитарних режимів) вплив на політичне життя чинять. Отже, структурними елементами політичної системи є: а) держава в особі всіх трьох гілок влади зверху донизу; б) політичні партії, підприємницькі структури, профспілки, різноманітні асоціації (антивоєнні, екологічні, громадської думки); в) засоби масової інформації (так звана четверта гілка влади); г) церква.

Усі згадані інститути утворюють механізм здійснення політичної влади,

дають уявлення про структуру політичної організації суспільства. Функціональний аналіз політичної системи, тобто дослідження принципів і норм, що лежать в основі утворення, діяльності і взаємовідносин названих структур, розкриває особливості політичного режиму країни. І структурна, і функціональна сторони політичної системи більшою чи меншою мірою регулюються нормами конституційного права.

Політична система кожної конкретної країни визначається соціальним ладом суспільства, формою правління і характером політичного режиму. Це доволі гнучка субстанція, здатна або формувати суспільство, згуртоване єдністю інтересів, держави і народу (наприклад, у Швейцарії), або тільки спричиняти і поглиблювати конфлікти між ними (Ірак, КНДР тощо).

Оскільки характеристиці держави як основного компонента політичної системи буде присвячено кілька розділів курсу «Державне (конституційне) право зарубіжних країн» (форми правління, політичні режими, парламент, глава держави, уряд тощо), то у межах даної теми розглянуто лише роль політичних партій і підприємницьких організацій у політичній системі зарубіжних країн.

Висновки

Під конституцією у матеріальному значенні розуміють писаний акт, сукупність таких актів або конституційних звичаїв, які закріплюють права та свободи людини й громадянина, основи суспільного ладу, форму правління і територіального устрою, організацію влади й управління на місцях, державну символіку та столицю. Конституція у формальному значенні – це закон або кілька законів, які мають найвищу юридичну силу щодо решти законів даної країни. У цьому полягає юридична сутність конституції.

Суспільство – це сукупність форм спільної діяльності людей (економічної, духовної тощо), що склалися історично, на певній території.

Суспільний лад – це конкретно-історична організація суспільства, зумовлена певним рівнем розвитку виробництва, розподілу та обміну продуктів виробництва у суспільстві. Його структурними компонентами є економічна основа, соціальна структура і політична організація суспільства.

Політична система суспільства – цілісна й упорядкована сукупність державних і недержавних інститутів, відносин і принципів, що покладені в основу політичного життя конкретної країни і беруть участь у ньому.

Тема 3. Політичні партії, політичні системи та політичні режими у зарубіжних країнах

Вступ

З усіх громадських об'єднань, що діють на політичній арені, політичні партії є «найбільш політичними», оскільки відверто ведуть боротьбу за місця у парламентах і урядах, за посади президентів і віце-президентів, губернаторів і мерів. Маючи мандати на ці високі посади, лідери та члени політичних партій здійснюють управління державою, а через нього – всім суспільством, впливаючи в такий спосіб на прийняття і реалізацію державних і політичних рішень.

1. Поняття, функції і класифікація політичних партій

Політична партія (лат. pars (partis) – частина, група однодумців) – це добровільна, активна й організована частина суспільства, створена для виявлення і захисту соціально-економічних, національних, релігійних та інших інтересів політичними методами, тобто шляхом завоювання влади, участі в ній на коаліційній основі чи впливу на її здійснення.

Характерною рисою політичного життя демократичних держав є політичний плюралізм, або багатопартійність. Політичний плюралізм – це легальна діяльність різних політичних партій. Він закріплюється або конституцією країни, або спеціальними законами (ст. 3 Основного Закону ФРН 1949 р., преамбулу Конституції Франції 1958 р., ст. 14 Конституції Японії 1947 р., ст. 16 Конституції Іспанії 1978 р.).

За умов багатопартійності владна партія (чи партії під час створення коаліційного уряду) називається правлячою, а партія, що перебуває в опозиції до неї – опозиційною (лат. oppositio – протиставлення). У зарубіжних країнах накопичено великий і здебільшого позитивний досвід взаємовідносин правлячих і опозиційних партій. Активна діяльність опозиції становить природний елемент політичної культури. Безсумнівно, що опозиція, опозиційна боротьба корисні і для правлячої партії, і для виборців: правлячу партію вона вчить, як треба керувати країною і вирішувати нагальні проблеми, а виборцям демонструє, що опозиція здатна запропонувати свою концептуальну модель управління, виходу з кризи, реформ тощо, якщо правляча партія неспроможна вирішити ці проблеми в державі. Що професійніша і авторитетніша опозиція, то сумлінніше й

обачніше діє правляча партія. Власне опозиція утримує уряд від помилкових рішень, попереджає про наближення суспільних потрясінь і т. ін. Яскравим підтвердженням цьому може слугувати опозиційна діяльність Об'єднання за підтримку республіки (ОПР) Франції кінця 80 – початку 90-х років ХХ ст., коли при владі були соціалісти на чолі з Франсуа Міттераном.

У деяких країнах роль конструктивної опозиції виконують так звані тіньові кабінети. Перший такий кабінет був сформований у 1937 р. у Великобританії; у 1960 р. – у ФРН; у 1981 р. – у Франції. Члени «тіньових кабінетів» перебувають на утриманні державної казни і мають деякі привілеї для діючих міністрів. Вони розробляють свої варіанти вирішення існуючих проблем в уряді, допомагають громадськості кваліфіковано розуміти про діяльність міністрів, боротися проти бюрократизму, корупції та інших вад у вищих ешелонах влади.

Необхідно розрізняти опозицію помірну й радикальну (підтримує корінні й рішучі дії), лояльну (готова до підтримки влади) та конструктивну (формує змістовні пропозиції), а також деструктивну (руйнівну).

Політичні партії, взаємодіючи у боротьбі за завоювання політичної влади чи за участь у її здійсненні, утворюють партійну систему країни. Це може бути багатопартійна (Франція, Італія, Японія), двопартійна (США, Великобританія) або однопартійна система (Куба, КНДР).

Партійні системи

Термін «партійна система» використовується як для характеристики відносин між політичними партіями і державою, так і для відносин політичних партій між собою.

Поняття «багатопартійна система» близьке до поняття «багатопартійність», але не тотожне. Якщо останнє вказує на кількість партій, що функціонують у державі, то «багатопартійна система» означає, що реальну можливість боротися за владу мають більш як дві партії, оскільки «двopартійна система» – це також багатопартійність. За наявності багатопартійної системи, як правило, формується коаліційний уряд.

Двopартійна система – це не показник кількості партій, що діють на політичній арені конкретної країни, їх завжди більше двох. Поняття «двopартійна система» лише підкреслює, що в умовах багатопартійності тільки дві політичні партії володіють реальною можливістю вести боротьбу за владу і, як наслідок, – сформувати уряд. Одна з цих партій стає правлячою, а друга – опозиційною. Як правило – це дві численні, давно сформовані партії, які по чергово змінюють одна одну при владі. Інші політичні партії не можуть стати владними, по-перше, через свою нечисленність і, по-друге, через діючу мажоритарну виборчу систему, яка не дозволяє перемогти на

виборах нечисленним партіям. Вона вигідна лише великим, численним партіям. Так, у Великобританії діють такі політичні партії: Консервативна, Лейбористська, Ліберальна, Соціал-демократична, Демократична партія лівих сил, Партія зелених, Національний фронт тощо. Але прийти до влади можуть тільки представники Консервативної чи Лейбористської партії.

Однопартійні системи характерні для країн з авторитарним політичним режимом, наприклад, на Кубі, в КНДР, Лаосі та ін. За умов однопартійної системи спостерігається зрощування партії з державним апаратом в єдиний бюрократичний механізм. Внаслідок цього саме поняття «партія» як частина суспільства втрачає сенс.

Заборонена діяльність політичних партій у Саудівській Аравії, Кувейті, Омані, ОАЕ.

Політична партія має свою ідеологію, партійну програму і передвиборну платформу. Ідеологія (грец. *idea* – поняття, уявлення; *logos* – слово, вчення) – це система поглядів та ідей, в яких відбивається ставлення людей до дійсності. Інколи – це цілісна теорія, що містить політичні, філософські, соціальні, правові, моральні, релігійні та інші погляди та ідеї на організацію суспільства. Наприклад, теорія постіндустріального суспільства, теорія плюралістичної демократії, теорія конвергенції, марксистсько-ленінська теорія тощо. Значне місце в ідеології партії посідають ідеали й цінності, до яких партія має прагнути. Коли партія приходить до влади, то її концептуальну теорію закладають в основу діяльності уряду, президента. В такий спосіб ідеологія втілюється у життя, стає політикою. Відпрацьовують партійну ідеологію так звані мозкові центри, створені у партійному апараті. Зазвичай, ідеологія партії викладається у вступній частині партійної програми.

Програма партії – це цілі та завдання, які ставить перед собою політична партія і які вона зобов'язується втілити у життя, якщо прийде до влади. Вона є стратегічним документом партії. Питання про партійні програми досить складне. Щоб залучити до партії якнайбільше рядових членів (адже саме вони вирішують питання про прихід партії до влади), у партійних програмах часто формулюються такі цілі та завдання, які б відповідали інтересам не тільки підприємницьких прошарків, що беруть на себе величезні матеріальні витрати у ході виборчої кампанії, а й рядових членів, що голосують за партійних лідерів і забезпечують їх прихід до влади. Тому у партійних програмах і з'являються завдання щодо вирішення певних соціальних питань, забезпечення прав і свобод громадян, захисту навколишнього середовища, роззброєння тощо.

Передвиборна платформа партії – це цілі та завдання, з якими партія йде на вибори, що мають відбутися. Це – документ тактичного характеру. Від

його продуманих гасел і вимог, уміння зацікавити і переконати виборців залежить перемога кожної партії на чергових виборах.

Соціальна база політичних партій дуже строката. Як правило, до них входять найрізноманітніші соціальні верстви. Наприклад, членами Християнсько-демократичного союзу Німеччини – однієї з масових партій у країні – є представники підприємницьких кіл, дрібні власники, середні верстви, її підтримує духовенство. Більша частина молоді часто голосує за ХДС, тому що голосувати за цю партію стало сімейною традицією, за неї голосували їхні батьки й діди. Усі, хто голосує за представників конкретної партії на парламентських, президентських або муніципальних виборах, є їх електоратом (лат. *elector* – виборець), а основна маса електорату складає соціальну базу партії.

Функції політичних партій

Політичні партії виконують різноманітні функції, до основних з яких належать:

а) представництво інтересів класу, соціальної групи, національної спільності (наприклад Шведська народна партія у Фінляндії), суспільства в цілому;

б) розробка політичного курсу, вирішення існуючих у суспільстві проблем: економічних, соціальних, національних, міжнародних тощо;

в) боротьба за владу з метою реалізації своїх партійних програм чи передвиборних платформ;

г) втілення в життя свого політичного курсу, коли партія приходить до влади, діставши перемогу на виборах;

д) контроль за діяльністю державних органів, коли партія опозиційна;

е) ідеологічна функція партії, що полягає у пропаганді партією свого світогляду, своїх цінностей не тільки з-поміж її членів і прибічників, а й у суспільстві в цілому. У демократичному суспільстві не може бути монополії однієї партії, навпаки, йдеться лише про змагання ідей, їх вільну конкуренцію;

є) робота із залучення до партії нових членів, прагнення до створення могутньої соціальної партії;

ж) кадрова політика в партії виховання активістів, добір лідерів і їх висування як у партійному апараті, так і в державних структурах;

з) регулювання внутрішньопартійного життя, вирішення різних внутрішньопартійних питань. У багатьох партіях надзвичайно гострою є проблема боротьби між фракціями: лівими, правими, центристами, радикалами тощо. Інколи розбіжності у поглядах на вирішення нагальних проблем усередині партії бувають гостріші й серйозніші, ніж між різними

політичними партіями. Гостра міжфракційна боротьба паралізує ту чи іншу партію, може призвести до її розпаду.

Класифікація політичних партій

Класифікуючи політичні партії, слід враховувати, що будь-яка класифікація умовна. В основу класифікації можуть бути покладені різні критерії: соціальна підтримка, ідеологія, принципи організації тощо. Чіткість класифікації значною мірою цікавить політологів. У пропонованому виданні характеризуються ті політичні партії, які за сучасних умов є найбільш популярними в зарубіжних країнах і беруть участь у роботі парламентів, урядів і муніципальних органів.

Консервативні партії (лат. *conservatio* – зберігання) є прибічниками зберігання соціальних, економічних, політичних, моральних устоїв, традицій і принципів, притаманних класичному ринковому капіталізму. Вони, як правило, критично ставляться до різних перетворень, реформ і схвалюють лише ті новації, які, на їхню думку, здатні зберегти існуючий устрій чи є гарантією його стабільності. До цих партій належать Консервативна партія Великобританії, Ліберально-демократична партія Японії, Прогресивно-консервативна партія Канади та ін.

Партії ліберально-демократичного спрямування стоять на позиціях збереження механізмів ринкового господарства і вільної конкуренції з мінімально необхідною регулюючою функцією держави. Вони обстоюють помірний соціальний реформізм, охорону міжнародної безпеки, розвиток інтеграційних процесів (насамперед у рамках ЄС). Партіями ліберального напрямку в політиці є Ліберальна Партія Великобританії, Італійська ліберальна партія, Вільна демократична партія Німеччини.

Соціал-демократичні партії, створені як партії робітничого класу, сьогодні змінили свій соціальний склад і характер. Це пов'язано, насамперед, з динамікою соціальної структури суспільства. У наш час ці партії підтримують не тільки трудящі, а й власники, чиновники державного апарату, представники творчої інтелігенції, пенсіонери, молодь. За сучасних умов вони стали головними контрагентами консервативних партій, усунувши з цієї позиції лібералів. Широка соціальна база таких партій забезпечує їм силу і вплив. Ідеологічною основою соціал-демократів є доктрина демократичного соціалізму, основними цінностями якого проголошується свобода, рівність, соціальна справедливість і солідарність. У соціально-економічній сфері вони пропагують контроль суспільства над економікою, плюралізм форм власності, забезпечення соціальних прав, ліквідацію всіх форм гноблення, дискримінації та експлуатації людини людиною. Досягти цієї мети передбачається тільки мирними засобами,

шляхом перетворень і реформ, без революцій і соціальних потрясінь. Тому соціалістичні та соціал-демократичні партії часто називають реформістськими.

У деяких країнах провідними і правлячими партіями є конфесіональні (лат. *confessionalis* – віросповідний). Вони об'єднують членів партії на основі спільності віри. Найбільш впливовими в Європі вважаються партії, що об'єднують католиків: Християнсько-демократичний союз Німеччини, Християнсько-демократична партія Італії, Австрійська народна партія та ін. Координує діяльність конфесіональних партій католицького напрямку Ватикан. Невелику підгрупу конфесіональних партій становлять клерикальні партії (лат. *clericalus* – церковний). Лідери клерикальних партій намагаються підпорядкувати державу впливові певної церкви. Усі конфесійні партії – це партії правого консервативного напрямку. Найвпливовішими з них є Ісламська республіканська партія Ірану, Мусульманська ліга в Індії. На особливу увагу заслуговує діяльність японської партії Комейто (партія «чистої політики»), що об'єднує представників буддистської релігії країни. У програмі цієї партії зазначається, що Комейто веде боротьбу за забезпечення добробуту всього народу і керується концепцією «гуманного соціалізму», закликає до згуртування всіх партій опозиції, крім КПЯ. Партія широко представлена в обох палатах японського парламенту.

Партії «зелених» (екологічні партії) утворилися в результаті злиття громадських організацій, що виступають на захист навколишнього середовища. Це відносно нові політичні об'єднання. Перша така партія була зареєстрована у 1980 р. у ФРН, а у 1983 р. «зелені» завоювали 27 депутатських мандатів у Бундестазі. Сьогодні «зелені» працюють у парламентах Великобританії, Скандинавських держав, Японії та ін. Це партії лівого, демократичного напрямку, що виступають, насамперед, з позицій захисту прав і свобод людини, за чистоту довкілля.

Новацією політичного життя останніх десятиріч стало створення гуманістичних партій. Перша така партія виникла не в Європі з її демократичними традиціями, а в Аргентині у 1969 р. Сьогодні гуманістичні партії широко відомі на Заході. В основу своєї діяльності гуманісти покладають загальнолюдські цінності. Вони виходять з того, що для будь-якої форми організації суспільства головною цінністю мають бути не ідеї партії, держава тощо, а людина. Звідси – завдання, що їх висувують гуманісти: підвищення життєвого рівня людини, інтенсифікація праці, боротьба за соціальну рівність, з безробіттям. У сфері зовнішньої політики – роззброювання, без'ядерний світ тощо.

Серйозною загрозою демократичним інститутам і джерелом політичної «напруженості» є діяльність неофашистських партій (італ. *fascismo*, від лат.

fascis – зв'язка, об'єднання). Після закінчення Другої світової війни багатьом здавалося, що фашизму покладено кінець. Однак сьогодні у багатьох країнах активізується діяльність неофашистських партій, неофашисти працюють не тільки в муніципальних органах, а й в парламентах (Італія, Франція та ін.). У Франції на виборах президента у 2002 р. лідер неофашистів Жан-Марі Ле Пен балотувався навіть на посаду президента. Ідеологія фашистів – це войовничий антидемократизм, расизм і шовінізм, звеличування тоталітарної держави, авторитарний режим, однопартійна система, загарбницькі війни тощо.

Після розпаду Радянського Союзу і припинення ним матеріальної підтримки комуністичних партій зарубіжних країн різко зменшилися їх вплив і чисельність. Проте ці партії навіть під час найвищих своїх успіхів у перші роки після Другої світової війни ніколи не лідирували (крім колишніх соціалістичних НДР, Польщі, Болгарії та деяких інших). Основа їх діяльності – марксистсько-ленінська ідеологія. Щоправда, деякі з них (наприклад, комуністи Франції та Італії) відмовилися від принципу демократичного централізму, що завжди був наріжним каменем діяльності комуністів.

Деякі комуністичні партії перейшли на позиції соціал-демократів, інші – змінили свої назви. Так, італійські комуністи називаються нині «Демократичною партією лівих сил». Зберегли свої місця у парламентах комуністи Франції, Італії, Японії та деяких інших країн.

Щодо організаційної класифікації партії можна розподілити таким чином.

1. Кадрові партії, що об'єднують у своїх лавах невелику кількість членів, які здебільшого є професійними політиками. Це, можна сказати, закриті для широких мас партії, їх підтримують могутні монополії, банки і ТНК. Прикладами таких партій можуть бути ОПР і Республіканська партія Франції.

2. Масові партії, що орієнтуються на залучення до своїх лав максимальної кількості членів з метою забезпечення через членські внески фінансової підтримки своєї діяльності. Такими є соціалістичні та соціал-демократичні партії.

3. Партії, побудовані на чітких, формально закріплених принципах членства. У таких партіях визначені умови вступу, їх члени мають партійні квитки, зобов'язані дотримуватися статуту, підкорятися партійній дисципліні, виконувати партійні доручення і регулярно сплачувати членські внески. До них належать Християнсько-демократичний союз Німеччини, Ліберально-демократична партія Японії, комуністичні партії.

4. Партії, в яких відсутній інститут оформленого членства, а належність до них являється через голосування за її кандидатів на виборах. Вони є

фактично апаратом професіоналів і активістів, що розгортають діяльність під час підготовки і проведення виборчих кампаній. По суті, такі партії можна вважати виборчими рухами. Члени організаційно неформальних партій не мають партквитків, не сплачують членські внески, вільні від партійних доручень і партійної дисципліни. Якщо необхідно довести належність до такої партії, то це робиться присяганням на Біблії. У США до розряду офіційно неоформлених партій належать дві провідні партії – Республіканська і Демократична.

2. Політичні партії і підприємницькі організації

Постійно зростаюча роль політичних партій у житті суспільства, ускладнення форм і методів їх діяльності зумовили необхідність їхньої інституціоналізації, тобто надання кожній конкретній партії статусу інституту, офіційно оформленого і визнаного державою. Це правове закріплення ролі та місця партій у політичній системі суспільства, регламентація порядку їх утворення і припинення діяльності, визначення їх внутрішньої структури і принципів роботи, вимог щодо ідеології і програм, врешті, порядку фінансування. Явище це досить нове. Тривалий час політичні партії діяли поза межами правового регулювання з боку держави. Ні в конституції США, ні в поправках до неї зовсім не йдеться про політичні партії. Щоправда, на рівні штатів така регламентація існувала. В Європі перші кроки на цьому шляху були зроблені Великобританією у 1937 р. У цілому ж у зарубіжних країнах законодавство щодо правової регламентації діяльності політичних партій почало розвиватися після Другої світової війни.

Інституціоналізація політичних партій відбувається у двох напрямках: конституційному і законодавчому. Для першого напряму характерне визначення правового статусу політичних партій конституцією конкретної держави. Так, ст. 6 Конституції Іспанії 1978 р. гласить: «Політичні партії відповідно до принципу політичного плюралізму конкурують у формуванні і вираженні народної думки і є основним елементом політичної діяльності». Аналогічні положення зустрічаються у конституціях ФРН, Італії, Франції, Португалії, Болгарії та ін.

Спеціальні закони розвивають і конкретизують конституційні принципи. Такими є закон ФРН 1967 р., доповнений у 1969 і 1983 рр., закони Фінляндії 1969 р., США 1974 р., Франції 1988 р. та ін. Деякі закони дають визначення політичній партії.

Закони про політичні партії приділяють велику увагу порядку реєстрації партій, визначенню умов, необхідних для цього, порядку створення

партійних фракцій у парламентах тощо. Така детальна регламентація характеризує, наскільки глибоко партії інтегровані у політичний механізм реалізації влади.

Відомо, що політичні партії у ході виборчих кампаній зазнають великих витрат. Кошти вони отримують в основному з трьох джерел: а) членські внески; б) відкриті та таємні пожертвування підприємців і банкірів; в) державне фінансування.

Членські внески надають реальну фінансову підтримку лише масовим партіям. У кадрових партіях членські внески складають не більше 10–15 % їхніх витрат. Інколи вони мають суто символічний характер. Наприклад, членство у Консервативній партії Великобританії коштує всього один фунт стерлінгів на рік, а в партії Ліберальних демократів – три фунти стерлінгів.

Лева частка всіх матеріальних витрат партій покривається за рахунок підприємницьких структур і спілок, які щедро фінансують партії, а потім вимагають від них (у разі приходу партії до влади) додержання певного політичного курсу, прийняття конкретних законів, перегляду податкової політики, просування своїх представників на посади у державному апараті тощо. Державне фінансування партій регламентується як законами про політичні партії, так і виборчими законами.

Усе зазначене вище про діяльність політичних партій в зарубіжних країнах дозволяє зробити такі висновки: а) політичні партії, які глибоко інтегровані у політичний механізм влади, чинять дедалі більший вплив на соціально-економічні та політичні процеси, що відбуваються у суспільстві; б) висновки про діяльність партії слід робити не за назвою, програмою, передвиборною платформою чи популярними гаслами, які вона висуває під час виборчих кампаній, а за конкретними справами, коли партія приходить до влади, працює у владних структурах на коаліційній основі або як опозиційна партія.

Підприємницькі організації

Діяльність політичних партій зовсім не вичерпує весь спектр сил і організацій, що діють на політичній арені. Для захисту своїх, насамперед, економічних, а також політичних інтересів представники підприємницьких кіл організують різноманітні асоціації підприємців. Нині конституції та законодавства зарубіжних країн, регламентуючи різні сторони підприємницької діяльності, закріплюють статус підприємницьких організацій, спілок і асоціацій.

Перша підприємницька організація була заснована в США у 1895 р. Тепер вони створюються на місцевому, регіональному і загальнонаціональному рівнях у вигляді торгово-промислових палат, спілок

роботодавців, галузевих асоціацій, національних об'єднань представників промисловості, оптової торгівлі та банкової справи. Такими є, наприклад, Конфедерація британської промисловості, Національна рада французьких підприємців, Федеральне об'єднання спілок національних роботодавців, Круглий стіл бізнесу США, що об'єднує представників фінансових кіл США, тощо.

Підприємницькі організації – це могутні й впливові об'єднання, що мають свої офіси з численним апаратом економістів, юристів, соціологів, психологів у сфері бізнесу, маркетингу тощо, їх апарат набагато більший за штат співробітників політичних партій. Основні напрями діяльності підприємницьких асоціацій (організацій, спілок, палат) такі: а) узгодження економічної політики корпорацій і галузі економіки в цілому; б) вплив на відносини між найманими робітниками та підприємцями через вироблення певної політики в оплаті за працю, у вирішенні проблем безробіття, перерозподілу та перекваліфікації трудящих тощо; в) ініціювання у створенні ТНК; г) вплив на законодавчий процес, підготовку і прийняття бюджету, податкову та митну політику; г) розробка кадрової політики для державного апарату, політичних партій і профспілок; д) фінансування політичних партій; є) фінансування ідеологічних теорій, покладених в основу партійних програм і передвиборних платформ тощо.

Підтримуючи певні політичні партії, підприємницькі структури виконують обов'язки своєрідних кураторів, слідкують за їхньою діяльністю та політичним курсом. У підсумку політичні партії відкрито роблять те, що їм рекомендують підприємницькі організації. На відміну від політичних партій, соціальний склад яких надзвичайно неоднорідний, підприємницькі організації – це вузькі, замкнуті об'єднання великих підприємців, що створюються на позапартійній основі. Саме вони і вирішують, яку чи які політичні партії фінансувати чи підтримувати. Отже, політичні партії є опосередкованими організаціями підприємницьких кіл, а підприємницькі – організаціями безпосередніми. Якщо політичні партії активізують свою діяльність головним чином в умовах підготовки і проведення виборчих кампаній, то підприємницькі організації інтенсивно працюють постійно. Спектр вирішуваних ними проблем та інтересів надзвичайно широкий.

Говорячи про способи впливу підприємців на державну політику, слід зазначити їх безпосередню участь у роботі виборних органів, а також використання послуг різного роду лобістських організацій і лобістів.

Лобізм (англ. lobby – кулуари) – це могутній механізм безпосередньої дії (тиску) приватних і суспільних організацій на законодавчий процес і урядову політику в інтересах певної соціальної чи національної групи, підприємницької організації, партії, фірми або корпорації. Лобісти –

приватні чиновники, які репрезентують інтереси окремих соціальних або національних груп, спілок, партій, фірм або корпорацій. Як правило, лобісти – це у недалекому минулому професійні чиновники й політики, що мають добре налагоджені зв'язки у коридорах влади, вміють впливати на депутатів, міністрів, керівників міністерських підрозділів, щоб схилити їх до прийняття чи провалу певних законів, рішень, адміністративних актів тощо. Їхній вплив здійснюється не в залі засідань парламентаріїв чи офісах міністерств, а здебільшого – у коридорах влади, в кулуарах. Американські журналісти досить влучно, як на наш погляд, назвали лобістів «групами тиску». Лобісти, дійсно, уміло «тиснуть» на представників публічної влади, чиновників держапарату, щоб вибороти необхідний для їх патронів політичний курс, державні замовлення, дешеві джерела сировини, ринки збуту продукції тощо. Найпоширеніші методи дій лобістів є організація відповідної кампанії через засоби масової інформації, проведення демонстрацій, маршів, пікетувань чи інших публічних акцій. Не менш дієва і така форма «тиску», як відмова у підтримці при обранні, призначенні чи просуванні у різних державних або суспільних структурах чи бізнесі. На знак подяки за надану послугу лобісти можуть організувати парламентаріям та іншим впливовим особам публічну лекцію з надзвичайно щедрим гонораром за неї, безкоштовний відпочинок у фешенебельних і екзотичних місцях за рахунок зацікавлених осіб чи організацій тощо.

Лобізм зародився на початку ХХ ст. у США. Він довгий час залишався специфічним інститутом політичної системи цієї країни. Сьогодні лобістські «групи тиску» діють у всіх розвинених країнах як усередині центрів влади, так і поза ними.

Інтернаціоналізація діяльності промислових і банківських угруповань, кількісне зростання ТНК зумовили посилення впливу лобістів на зовнішню політику держав, на міжнародні відносини. А розширення масштабів діяльності лобістів спричинило створення лобістських організацій, що спеціалізуються у тій чи іншій сфері. Такі організації діють професійно за замовленням.

Лобістський професіоналізм, вільна орієнтація лобістів у питаннях юриспруденції, зв'язки з ключовими фігурами законодавчої влади, управління і суду коштують вельми дорого. Інколи лобісти користуються і недозволеними методами тиску на депутатів, міністрів, спікерів палат, лідерів партійних фракцій, застосовуючи погрози, шантаж, підкуп, провокації. Це призвело до того, що багато держав встановили правове регулювання діяльності лобістів. Так, згідно з прийнятим у 1976 р. у США федеральним законом про регулювання лобізму, особи й організації лобістів зобов'язані реєструватися у клерка Палати представників і секретаря Сенату

і подавати їм відомості про те, на кого вони працюють, які цілі переслідують їх клієнти і яких витрат зазнають для проведення лобістських заходів. До кінця 1995 р. у Конгресі США було зареєстровано 32 тис. лобістів. Лобізм практикують не тільки підприємницькі організації, партії, великі фірми і корпорації. До послуг лобістів вдаються і багато інших організацій, проте, за будь-якими показниками лобістської роботи панівне становище посідає великий бізнес. Найбільш сильним і впливовим є лобі ВПК. На міжнародному рівні лідирує японське і сіоністське лобі.

3.Поняття і види політичних режимів

Учення про політичний режим посідає надзвичайно важливе місце в системі державознавства. Воно сполучає і об'єднує у собі характеристики соціальної сутності держави та її політичної форми. Ось чому поняття «політичний режим» є досить складним і вельми значущим для визначення сучасної держави.

Під політичним режимом слід розуміти особливості політичного панування певних соціальних сил, що здійснюється правлячими угрупованнями, які з допомогою спеціальних методів, засобів та заходів безпосередньо управляють державою.

У навчальних і наукових виданнях породжують заперечення поширені погляди на політичний режим тільки як на один (поряд з формою правління і формою державного устрою) з елементів форми держави; на його характеристику виключно як на сукупність методів, форм і засобів здійснення політичної влади, не торкаючись її соціальної основи; на протиставлення політичного режиму державному.

Щоб детермінувати характер державного режиму в окремих країнах, користуються різноманітними термінами. Йдеться про режими: конституційно-демократичний і одноособової влади, ліберальний і поліцейський, монархічний і республіканський, парламентський і диктаторський, дво- і багатопартійний, тоталітарний і режим законності, теократичний і військової диктатури, верховенства права і расистський. Така різноманітність пов'язана з тим, що в певних країнах режими відрізняються один від одного за численними ознаками. До них належать: методи впливу державної влади на економічні, міжкласові, міжнаціональні, міжконфесійні, ідеологічні відносини; ступінь державної захищеності особи; характер соціальної бази державної влади; становище законності; ступінь централізації або децентралізації і в цілому характер організації влади; характер партійного спектра і роль партій, взаємодії держави з правом, державного управління і державного устрою тощо.

Політичний режим, по-перше, не може розглядатися як відокремлений елемент форми держави, він має значно ширший зміст. Методи, які застосовуються пануючими соціальними угрупованнями, містять встановлення певних форм правління та державного устрою, щоб полегшити здійснення державних завдань. Згаданим методам властиві особливості політичного режиму в конкретних країнах. Так, безумовно, існують відмінності у політичних режимах за умов президентської і парламентарної республіки, конституційної та абсолютної монархії, унітарної та федеративної держави. Звідси випливає висновок, що слід погодитися з тими, хто розглядає політичний режим не як елемент форми держави, а, навпаки, вбачає у формі держави складову частину політичного режиму.

По-друге, поняття «політичний режим» узагалі виходить за межі особливостей методів і засобів здійснення влади і поняття «форма держави» в цілому, тому що має більш глибокий зміст, оскільки характеризується, крім застосованих державною владою засобів, ще й тим, які соціальні групи або прошарки опинилися при владі. Від того, на яку соціальну базу безпосередньо спирається і в чийх інтересах діє державна влада, залежать методи її здійснення. Це стосується тих, хто безпосередньо (політичне угруповання, партія, суспільний прошарок, особа, колегія) здійснює державну владу.

Методи здійснення державної влади, що разом з її соціальною базою становлять основу характеристики політичного режиму, досить різноманітні. Більшість їх використовується у діяльності держави сукупно, окремі можуть превалювати. До методів здійснення державної влади належать організаційна і виховна робота, застосування примусу (силового тиску), пряме насильство (у тому числі зовнішня агресія), заохочення, переконання, соціальна демагогія. Держава може спиратися на методи парламентської боротьби, впливати на громадську думку через засоби масової інформації, встановлювати режим терору, використовувати набір політичних прав і свобод людини тощо. Державні методи можуть бути законними (конституційними), незаконними, загальноновизнаними (звичайними) і надзвичайними.

На характер політичного режиму суттєво впливає існування чи відсутність у країні системи партій і ставлення до них державної влади, а також інших політичних і релігійних угруповань. В окремих країнах партії відсутні у зв'язку з державною заборонаю на їх існування, яка може тривати постійно (Саудівська Аравія, ОАЕ, Йорданія) або тимчасово через призупинення діяльності партій (Гана, Мавританія). Однопартійність має місце в деяких авторитарних країнах, особливо в тих, що схиляються до тоталітаризму (Куба, КНДР, КНР при режимі Мао Цзедуна, Камерун, Габон).

Поширеними є двопартійні (США, Великобританія, Нігерія) та багатопартійні (Італія, Франція, Індонезія, Японія) системи, кожна з яких має певні різновиди.

Політичні партії є недержавними структурами. Проте вони суттєво впливають на здійснення політичної (державної) влади.

Щоб визначити характер політичного режиму, слід з'ясувати, яка партія є правлячою і в чому саме виявляється її провідна роль. Прихід до влади нової політичної партії так чи інакше певною мірою відбивається на характері політичного режиму. Тому немає сенсу відокремлювати такі два поняття, як політичний і державний режими. Здійснення політичної влади розуміється як державна монополія, завдяки чому політичний режим є завжди режимом державним.

Політичний режим – це динамічне явище. У жодній країні він не може залишатися незмінним. Оскільки режим залежить від соціальної бази і методів здійснення державної влади, а також від характеру влади безпосередньо пануючої групи, то зміна кожного з цих чинників неминуче вносить певні зміни в характер політичного режиму або навіть може спричинити зміну режиму. Тому, щоб визначити політичний режим будь-якої країни, до уваги слід брати конкретно-історичний етап її розвитку. Основне значення для встановлення характеру режиму має властива йому соціальна база та наявність безпосередньо владної структури. Саме від них залежать засоби і методи здійснення влади, властиві тому чи іншому режиму.

Усі види політичних режимів, що існують у різних країнах, можна розбити на дві великі групи: режими демократичні та режими авторитарні.

Демократичний режим

Демократичному режиму як одному з величезних завоювань світової цивілізації притаманні широка соціальна база державної влади та відповідні методи її здійснення: що ширше його соціальна база, то демократичнішим він є. У розвинених демократичних державах ця база – весь народ, але, так чи інакше, за умов демократичного режиму влада завжди підтримується більшістю населення. Легітимація влади (її визнання громадською думкою) у таких державах відбувається під час проведення загальних, заснованих на демократичних принципах виборів. Легітимною влада стає внаслідок делегування її від одного суб'єкта – народу – іншому суб'єкту – державі. Отже, влада сприймається суспільством не тільки як законна, а й як така, що відповідає його прагненням. Шляхом виборів народний суверенітет перетворюється на суверенітет держави, обмежений лише необхідністю дотримуватися основних прав людини.

Наявність певних ознак громадянського суспільства зумовлює

створення демократичного режиму. Необхідно також, щоб у країні склалися конкретні форми самоврядування. Його існування й розвиток є однією з ознак і важливим напрямом функціонування та поширення демократії.

За умов демократії має бути виключене зловживання владою. Свобода кожної людини поєднується зі свободою всіх громадян. У суспільстві право панує як міра свободи, загальної і рівної для всіх.

У сучасному розумінні демократичний режим базується на додержанні й гарантованому захисті невід'ємних прав людини, на участі населення у формуванні й діяльності державних органів, прямої його участі у вирішенні державних справ. За сучасних умов головними ознаками демократичної держави є визнання найвищої цінності особистості, захищеність її природних і невід'ємних прав, належне забезпечення всіма економічними, політичними, ідеологічними та юридичними гарантіями, у тому числі судовим захистом проти будь-яких порушень (у тому числі й з боку державних структур). Демократичний режим, що діє в інтересах громадян, є обов'язково конституційним. Належить, щоб його функціонування було засноване на визнанні примату права перед державою, обмеженості останньої правом, неухильному дотриманні законності, спрямованості на додержання принципів правової держави (наприклад, верховенство правового закону, відповідальність не тільки людини перед державою, а й держави перед людиною).

Винятково важливим для демократичного режиму є здійснення принципу поділу влади. Він не обмежується констатуванням існування законодавчої, виконавчої, судової та наглядово-контрольної гілок влади.

Кожна гілка здійснює певні функції. Відносини між ними засновані на взаємних стримуваннях і протипагах, що гарантує певну рівновагу цими гілками. Це виключає узурпацію влади будь-якою з її гілок і забезпечує захист інтересів кожної особи.

Демократичний режим характеризується економічною, політичною та ідеологічною різноманітністю (плюралізмом), не допускає монополізації в будь-якій з цих сфер. Рівень демократії при цьому безпосередньо не залежить від кількості існуючих і конкуруючих політичних партій і організацій, від однопартійного чи коаліційного складу уряду. Він залежить від рівня політизації населення і свідомої підтримки суспільством окремих партій, рівня політичної культури партійних функціонерів і громадян.

Політичне життя у країнах з демократичним режимом має проходити на засадах гласності та врахування громадської думки. Дуже важливо, щоб поряд з підкоренням меншості рішенням, прийнятим у конституційному порядку більшістю, проводилися консультації і дебати між окремими суб'єктами політичних відносин з метою узгодження різних точок зору,

досягнення компромісу або консенсусу, запобігання конфронтації, гарантування миру і злагоди у суспільстві.

За умов демократичного режиму слід забезпечити охорону прав усіх громадян, включаючи й представників меншостей. Тому більшість не повинна тиснути на меншість. За меншістю – етнічною, політичною, релігійною – зберігаються визначені законом права. На неї поширюється принцип рівності всіх перед законом. Меншість має право висувати власні ініціативи, бути репрезентованою у різних державних органах (наприклад парламентських комісіях), мати у процесі дебатів своїх співдоповідачів, критикувати виконання прийнятих рішень тощо. Більшість не може просто ігнорувати меншість, а зобов'язана уважно розглядати й обґрунтовано відповідати на її критичні зауваження. Саме в інтересах меншості найважливіші політичні рішення приймаються кваліфікованою більшістю голосів.

Звичайно, демократичний режим існує і за відсутності тих чи інших властивих йому ознак. Наприклад, під час буржуазної революції в Англії і після неї, коли виникла вкрай обмежена елітарна цензова демократія, така її важлива ознака, як конституційність режиму, складалася і реалізувалася без наявності системи партій, що, як вже підкреслювалось, є однією з головних ознак демократії.

Можливі різні рівні і зміст демократизму і, безперечно, є значні відмінності між режимами розгорнутої або обмеженої так званої елітарної демократії, де владним є невеликий прошарок суспільства, а державне керівництво здійснюється вузьким колом осіб (аристократія, верхівка бізнесу, фахівці та ін.). Рівень демократизму залежить від питомої ваги примусу в процесі здійснення державної політики.

Щодо розвинутої демократії, то її виникнення можна очікувати лише тоді, коли влада здійснюється безпосередньо або через представницький орган широкими верствами населення і коли права кожної особи надійно захищені, незалежно від того, хто саме у даний момент при владі. Ця захищеність має спиратися, в першу чергу, не на державний примус, а на високу свідомість представників державного апарату й усього населення.

Від філософів Просвітництва (Ж.-Ж. Руссо) до політичних ідеологів сучасності (Ш. де Голль) усі наголошують на перевазі демократичного режиму, що спирається, головним чином, на пряме здійснення народовладдя всім населенням через референдуми, петиції, народні обговорення тощо, порівняно з таким, основою діяльності якого є народне представництво, тобто парламентський режим, деякі переваги якого слід, однак, визнати. Лише він уможлиблює прийняття рішень на належному професійному рівні, узгодження в рамках представницького органу, різноманітних поглядів за

допомогою компромісу. Парламентаризм дозволяє враховувати в ході державного управління переконання і права меншості. Саме тому представницьке правління більш сприяє формуванню корисного, обґрунтованого, ефективного законодавства і становить вищий рівень демократичного режиму. Усе це не виключає корисності, а в деяких випадках і необхідності поєднувати парламентське правління з безпосереднім народовладдям. Останнє є пріоритетним тоді, коли вирішуються особливо важливі державні питання, прямо віднесені до компетенції суверенного народу, проведення референдуму з яких визначено законом як обов'язкове. Уможлиблюється й те, що з появою сумнівів стосовно відповідності волі вищого представницького органу до волі народу, виникає необхідність проведення референдуму за народною ініціативою. У зв'язку з цим воля народу фактично перевершує над волею народного представництва.

Одним з різновидів демократичного режиму є ліберально-демократичний режим, в умовах якого передбачається суворе обмеження міри втручання держави в суспільні і, особливо, економічні відносини. Так, на ранньому етапі розвитку капіталізму державна влада фактично виконувала функцію «нічного вартового» суспільних відносин. За останні роки певні зрушення в бік лібералізму спостерігаються у США. У Великобританії поворот до лібералізму був пов'язаний з правлінням консервативного на чолі з М. Тетчер уряду, який розгорнув активну діяльність щодо денационалізації націоналізованих лейбористським урядом підприємств. Через зменшення політичної ваги лівих сил у Франції за наших часів там розпочалися аналогічні процеси. Ряд авторів, констатуючи існування ліберальних режимів у розвинених країнах у ХІХ ст., зазначає їх виникнення за сучасних умов у деяких країнах, що розвиваються (Індія, Філіппіни). Як ознаки цього режиму вони підкреслюють наявність вузької соціальної бази правлячої еліти, неспроможність більшості населення користуватися демократичними інститутами внаслідок його культурної відсталості. У певних країнах, що розвиваються, політичні режими дійсно мають згадані особливості, але навряд чи це є підставою для їх належності до ліберально-демократичних режимів.

Особливо слід підкреслити, що найважливішою рисою демократичного режиму є те, що він характеризується одночасно як режим законності. Жодні зміни державного керівництва не дозволяють відмовитися від цього режиму, відхилитися від дотримання чинного, правового за змістом, законодавства.

Безумовно, навряд чи можна говорити про існування в сучасному світі моделі ідеальної демократії. За наших часів в окремих країнах спостерігається відсутність тих чи інших перерахованих вище ознак і

принципів демократії чи відхилення від них. Це, наприклад, порушення власного законодавства, спроба занадто обмежити окремі права людини, вводити без істотних підстав режим президентського правління тощо. Наявність згаданих явищ в умовах збереження переважної частини ознак і принципів, притаманних демократичному режиму, не може розглядатися як знищення цього режиму, не виключає його існування, хоча й у вузьких рамках.

Авторитарний режим

Авторитарний режим суттєво відрізняється від демократичного. Він характеризується такими головними ознаками, як підвищений ступінь централізації влади; обмеження або повна відсутність автономії особи; широке застосування в державному управлінні силових методів; обмеження плюралізму; формальність або недостатній рівень гарантування прав особи; пріоритет держави перед правом. В умовах авторитарного режиму провідне місце посідають примусові методи державного керівництва, завжди панує надмірно жорстка державна дисципліна, регулярно застосовуються надзвичайні методи державного керівництва, відкрите насильство. У системі державних органів немає поділу влади, знецінюється значення народного представництва, встановлюється пріоритет виконавчої або навіть партійної влади чи об'єднання останньої з владою державною, спостерігаються слабкість і відсутність дійсної незалежності судових органів. Відомі численні засоби переходу від демократичного режиму до авторитарного. У деяких випадках такий перехід відбувається легальним шляхом, включаючи законний прихід до влади антидемократичних угруповань внаслідок їх перемоги на загальних виборах. Класичним зразком цього є прихід до влади в умовах Веймарської республіки у Німеччині націонал-соціалістичної фашистської партії на чолі з Гітлером. Авторитарний режим встановлюється шляхом державних переворотів (режими Піночета у Чилі, Перона в Аргентині, Аюб-Хана у Пакистані, так званих «чорних полковників» у Греції). В Іспанії 30-х років минулого століття авторитарний тоталітарний режим, очолений генералом Франко, було встановлено через антидержавний заколот і громадянську війну.

Авторитарний режим може встановлюватися поступово з огляду на загарбання влади антидемократичними силами на основі створення в союзі з деякими політиками правлячого демократичного режиму нового коаліційного уряду. У результаті утворення такої коаліції можуть скасовуватися інститути колишньої демократичної системи. У такий спосіб

може скластися режим авторитарності державної влади відносно низького рівня. Згодом цей рівень легалізується з прийняттям нової, антидемократичної за змістом конституції країни.

Соціальна база авторитарної держави значно вужча, ніж демократичної і завжди становить меншість населення. При владі перебувають представники державно-партійної бюрократії; верхівка так званої номенклатури, релігійної, фінансової або земельної аристократії, расової меншості, група заколотників тощо. Залежно від соціальної основи влади серед авторитарних режимів розрізняють режими одноособової влади (С. Хусейна в Іраку, М. Каддафі у Лівії), расистські (тривалий режим апартеїду у ПАР), воєнної диктатури (численні режими, що виникали у країнах Південної Африки й Азії внаслідок військових переворотів) тощо. За авторитарного режиму повністю або здебільшого відсутні ознаки громадянського суспільства.

Деякі прояви авторитаризму іноді спостерігаються ще в умовах демократичного режиму. Це, наприклад, концентрація влади, обмеження плюралізму, посилення центральних державних органів, надмірні вимогливість до державної дисципліни та відповідальність за її порушення. У цілому ця тенденція є негативною. Але поява цих ознак далеко не завжди перетворює демократичний режим на авторитарний. Більше того, вимоги до підвищення рівня авторитарності державної влади нерідко висувуються переконаними прихильниками демократії і можуть бути корисними, навіть необхідними, для поліпшення організаційних засад державного керівництва. Із застосуванням у рамках демократичного режиму відповідних заходів нерідко складаються сприятливі умови для посилення ефективності впливу держави на розвиток економіки країни, підвищення відповідальності виконавчої влади, зміцнення громадського порядку і законності, здійснення революційних перетворень. Отже, згадані заходи за деяких умов можуть стати необхідними і корисними. Це має особливо велике значення у так звані перехідні періоди або після здобуття країною політичної незалежності (прикладом є існування однопартійного політичного режиму Атанюрка в Туреччині, а також стан справ у ряді сучасних африканських країн).

Іноді у країнах розвиваються більш жорсткі форми авторитаризму, який можна назвати твердим, або передтоталітарним. Ці досить різноманітні форми засновані на підвищеній концентрації державної влади, пріоритеті держави, відсутності установ, що мають самоврядування; на відвертій ліквідації політичного плюралізму і створенні однопартійних систем; відкиданні або, принаймні, значному обмеженні ряду демократичних принципів і свобод (гласності, свободи інформації тощо); поширеному застосуванні репресивних заходів щодо противників існуючого режиму

(режим Піночета у Чилі) і т. ін. Якщо деякі інститути демократії формально зберігаються за такого режиму (легальна опозиція, представницькі установи тощо), то вони є не більш як своєрідною вітриною державної влади. Властиві авторитарному режиму негативні риси сягають крайнощів при тоталітаризмі – найбільш жорстокому його різновиді.

Соціальною основою тоталітарного режиму є панування партійної (іноді релігійної) верхівки, державно-партійної номенклатури, верхівки чиновницької та військової бюрократії. За умов тоталітаризму народ повністю відчужений як від власності на засоби виробництва, так і від політичної влади. Відсутні будь-які ознаки громадянського суспільства, небачено підвищується роль держави і фактично керуючих нею партійних структур. Держава поглинає суспільство, панує над ним. Разом із партією вона виступає в ролі адміністративно-командної системи, яка має необмежену владу.

Найважливішою ознакою тоталітарного режиму є здійснення цією системою монопольного керівництва і контролю над усіма сферами життя суспільства – економікою, політикою, соціальним життям, ідеологією, культурою, навіть над приватним життям.

Роль особистості зводиться нанівець і людина розглядається як знаряддя досягнення мети, проголошеної правлячою верхівкою. Інтереси особи повністю підпорядковані інтересам партії й держави. Ті мізерні права людини, що формально проголошуються, вважаються подарованими державою. Держава намагається контролювати навіть думки підданих, широко пропагуючи лише програмні положення панівної верхівки у сфері суспільного розвитку (націоналістичні та теократичні теорії, програмування «соціалістичних» перетворень). Великого розмаху набуває соціальна демагогія, яка є однією з типових ознак тоталітаризму.

Державна ідеологія, сформульована правлячою партією, має загальнообов'язковий характер (ідеологія націонал-соціалізму у фашистській Німеччині, сталінізму у колишньому СРСР, мусульманського соціалізму в Іраку, Лівії, ісламського фундаменталізму в Ірані). Правлячі структури здійснюють монополію на інформацію. Будь-які думки, що розходяться з офіційною ідеологією, розглядаються як інакомислення, що переслідується законом.

Тоталітаризму притаманне зосередження влади в руках однієї особи – своєрідного некоронованого абсолютного монарха. За умов крайніх виявів тоталітаризму, наприклад у Південній Кореї, є навіть тенденція фактичної передачі влади за спадщиною. Одноособова влада ідеологічно підтримується пропагандою культу особи.

Відомі два основних різновиди тоталітарних держав, що існували у ХХ

ст., - класичний фашизм (Німеччина, Італія, Іспанія, Португалія) та панування адміністративно-командної системи в колишніх країнах так званого соціалістичного табору (Північна Корея, КНР за режиму Мао Цзедуна, колишній СРСР та ін.). У деяких країнах останнім часом тоталітарні режими складаються також на базі панування верхівки мусульманського духовенства.

Тоталітарні держави характеризуються широким застосуванням насильства. Воно спрямоване на створення атмосфери загального страху, проти потенційних ворогів усередині країни. За тоталітаризму особливо широко розвинута система каральних органів, що мають великі повноваження, в'язниць і концентраційних таборів. Характерним є створення розвинутого ВПК із сучасним озброєнням армії. У більшості таких країн складається мілітаризована й контрольована державою економіка, провадиться агресивна зовнішня політика.

Насильство в умовах тоталітаризму сягає велетенських масштабів. Здійснюється політика фізичного знищення цілих народів, тобто розгортання масових незаконних убивств, ув'язнення, примусового переселення і довголітньої примусової, фактично рабської, праці мільйонів людей. У Кампучії режимом Пол Пота було запроваджено політику відкритого геноциду навіть проти власного народу – фізично було знищено понад мільйон кампучійців. Держава за умов тоталітаризму стоїть над правом, не обмежена ним. Закони закріплюють свавілля, мають здебільшого антиправовий характер, вони виконують роль простого знаряддя здійснення державної (партійної) політики, встановлюють суворі покарання за відхилення від офіційної ідеології і усталеного способу життя.

Але головну роль у суспільстві відіграє навіть не держава, а партія, лідер якої (вождь, фюрер, дуче, каудильйо, аятола) концентрує у своїх руках усю повноту влади. Партійне керівництво має такий характер, що держава нібито відсувається на другий план, стає своєрідним додатком партії. З другого боку, відбувається змішування партійних і державних функцій, фактичне ототожнення партії і держави. Одержавлена правляча партія безпосередньо через свій апарат застосовує державний примус. Держава передає у разі необхідності кошти зі свого бюджету, фінансує партійну діяльність, безпосередньо підпорядковує партії державні структури тощо.

Отже, за умов тоталітаризму складається своєрідна діалектична суперечність у розвитку суспільства. З одного боку, спостерігається небувале зростання ролі держави, що має тотальний характер, її управлінського апарату. Особливо поширюється роль каральних органів і армії. Але, з другого боку, держава втрачає функцію одноособового керівника, оскільки цілком перетворюється на знаряддя в руках правлячої

партійної (або релігійної) верхівки.

У цілому тоталітарний режим не може бути зведений до набору стандартних ознак. У певних країнах спостерігається різноманітність у рамках цього режиму і за характером його виникнення, і за соціальною базою, і за роллю у керівництві економікою, і за методами здійснення насильства тощо. Так, у сфері економіки тоталітарна держава лише інколи провадить повну або часткову націоналізацію засобів виробництва. Тому за умов тоталітарної економіки в одних країнах в основу була покладена керована державою велика приватна власність, у других – так звана змішана приватно-державна власність, у третіх – відбувалося повне усупільнення засобів виробництва. Проте тоталітарна держава прагне замаскувати свою антинародну сутність. Зберігається суто формальне існування деяких демократичних установ (насамперед парламенту), проголошення тих чи інших прав людини, урочисте прийняття «демократичних» конституцій. Проводиться широка, безмежна соціальна демагогія щодо нібито здійснення принципів народовладдя у будь-якій країні.

Слід зважати на те, що історично режими розвивалися від авторитаризму в умовах необмеженої монархії до демократичного конституційного парламентського правління. З цієї точки зору установлення за сучасних часів таких режимів, як фашистський, расистський, теократичний, військової диктатури тощо є поверненням у новій формі від демократії до авторитаризму, тобто вияв соціального регресу.

У «чистому» вигляді окремі режими взагалі не існують. Розвиток у межах демократичного режиму деяких ознак авторитаризму або, навпаки, у межах авторитарного режиму – окремих ознак демократії є свідченням більшої або меншої можливості зміни політичних режимів, їх взаємопереходів. Як уже зазначалося, за умов перехідного періоду для демократичних перетворень корисними можуть бути навіть такі елементи авторитаризму, які здатні сприяти забезпеченню більшої організованості, порядку й ефективності реформаторської діяльності держави і які поступово зникатимуть з вирішенням головних завдань цього періоду. Так, саме існування тих чи інших демократичних інститутів і установ за авторитарного режиму відкриває певні можливості переходу до демократичного режиму шляхом поступового реформування старої системи під тиском громадської думки і політичних конкурентів або з власної ініціативи державної влади. У цілому перехід від вищого ступеня авторитаризму до нижчого і далі – до демократичного режиму може відбуватися мирним шляхом, як це було з переходом від фашистського до демократичного режиму в Іспанії, з ліквідацією на конституційній основі расистського режиму в ПАР.

Об'єктивною основою демократизації влади є поступове формування

елементів громадянського суспільства, розширення соціальної бази держави. Можливе й протилежне, коли дії скомпрометованої державної влади заходять у гостру суперечність з волею народу, тобто влада втрачає легітимність. У таких випадках на базі різкого загострення політичної боротьби на порядку денному може постати питання про повалення старого режиму шляхом застосування насильницьких методів. Саме так розгорталася подія при поваленні режиму Чаушеску в Румунії, Гамсахурдія – у Грузії.

Висновки

Політична партія (лат. *pars (partis)* – частина, група однодумців) – це добровільна, активна й організована частина суспільства, створена для виявлення і захисту соціально-економічних, національних, релігійних та інших інтересів політичними методами, тобто шляхом завоювання влади, участі в ній на коаліційній основі чи впливу на її здійснення. Щодо організаційної класифікації партії можна розподілити таким чином.

1. Кадрові партії, що об'єднують у своїх лавах невелику кількість членів, які здебільшого є професійними політиками
2. Масові партії, що орієнтуються на залучення до своїх лав максимальної кількості членів з метою забезпечення через членські внески фінансової підтримки своєї діяльності
3. Партії, побудовані на чітких, формально закріплених принципах членства
4. Партії, в яких відсутній інститут оформленого членства, а належність до них являється через голосування за її кандидатів на виборах.

Підтримуючи певні політичні партії, підприємницькі структури виконують обов'язки своєрідних кураторів, слідкують за їхньою діяльністю та політичним курсом. У підсумку політичні партії відкрито роблять те, що їм рекомендують підприємницькі організації. На відміну від політичних партій, соціальний склад яких надзвичайно неоднорідний, підприємницькі організації – це вузькі, замкнуті об'єднання великих підприємців, що створюються на позапартійній основі. Саме вони і вирішують, яку чи які політичні партії фінансувати чи підтримувати.

Учення про політичний режим посідає надзвичайно важливе місце в системі державознавства. Воно сполучає і об'єднує у собі характеристики соціальної сутності держави та її політичної форми. Ось чому поняття «політичний режим» є досить складним і вельми значущим для визначення

сучасної держави. Під політичним режимом слід розуміти особливості політичного панування певних соціальних сил, що здійснюється правлячими угрупованнями, які з допомогою спеціальних методів, засобів та заходів безпосередньо управляють державою.

Тема 4. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в зарубіжних країнах

Вступ

У сучасному розумінні громадянство є основним об'єктивним визначенням усталеності правового взаємозв'язку окремої особи і держави. Головна ознака громадянства – стабільний зв'язок, який не може уриватися ні через тимчасове, ні навіть через постійне проживання на території іншої держави. Права і обов'язки громадянина закріплюють, як правило, конституція і закон про громадянство країни. Громадянство встановлює стійкий правовий зв'язок людини зі своєю державою, який зумовлює їх взаємні права та обов'язки згідно з національним правом країни і міжнародним правом. Громадянство офіційно визнає правову належність особи до певної держави, звідси й впливає обов'язок держави забезпечувати й охороняти права кожного громадянина як на національній території, так і за її межами. У свою чергу, громадянин зобов'язаний додержуватися законів держави і виконувати обов'язки, встановлені державою.

1. Способи набуття і втрати громадянства. Конституційні права та свободи

Філіація (франц. *filiation* від лат. *filios* – син) – набуття громадянства у зв'язку з народженням. Закони різних держав базуються на принципах або «права крові», або «права ґрунту». Згідно з принципом «права крові» дитина набуває громадянства батьків незалежно від місця народження. Згідно з принципом «права ґрунту» дитині надається громадянство держави, на території якої вона народилася незалежно від громадянства батьків. Набуття громадянства за «правом крові» у правовій доктрині і законодавстві України та деяких інших держав називають набуттям громадянства «за походженням», а за «правом ґрунту» – «за народженням». Принцип «права крові», як правило, застосовується у поєднанні з принципом «права ґрунту»:

діє змішана система. Наприклад, у Законі «Про громадянство України» послідовно провадиться принцип «права крові», але діти апатридів і діти, батьки яких невідомі, набувають громадянства України з огляду на народження на її території, тобто за «правом ґрунту».

Натуралізація (укорінення) – індивідуальне надання до громадянства на прохання заінтересованої особи. Згідно із законом прохання приймається до розгляду уповноваженим державним органом лише через певний строк проживання у країні (США, Австралія, Україна, Франція – 5, Великобританія – 7, Іспанія -10 років).

Вимога додержання строків натуралізації від 5 до 10 років закріплена 1961 р. у Конвенції ООН щодо скорочення безгромадянства.

Згідно із Законом «Про громадянство України» (ст. 9) визначаються такі умови прийняття іноземців або апатридів до громадянства України:

- а) визнання та дотримання Конституції України та законів України;
- б) зобов'язання прийняти іноземне громадянство або не мати іноземного громадянства;
- в) безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років;
- г) отримання дозволу на постійне проживання в Україні;
- д) володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування;
- є) наявність законних джерел існування.

Не можуть набути громадянства України особи, які вчинили злочин проти людства або насильницькі дії проти національної державності України, були засуджені до позбавлення волі за тяжкі злочини.

Порядок натуралізації має дозвільний характер і встановлюється нормами національного права.

Трансферт (франц. *transfert*, від лат. *transfere* – переносу, переміщую) означає автоматичну зміну громадянства осіб у зв'язку з передачею території, де вони проживають, від однієї держави до іншої. Згідно з діючим у сучасному міжнародному праві принципом поваги прав людини процедура трансферту здійснюється після плебісциту про державну належність території, внаслідок якої населення дає свою згоду на перехід території до іншої держави і тим самим – на зміну громадянства. Крім того, окремим категоріям населення, окремим особам надається право оптації – вибору громадянства, тобто право набути нового громадянства через трансферт або зберегти громадянство держави – колишнього суверена. Оптацією називають також право вибору одного з двох громадянств, яке надається біпатриду з огляду на конвенції про скасування подвійного громадянства. У разі самовизначення нації і створення нової держави громадянство нової

держави набувається мешканцями цієї країни згідно із законом про громадянство, як правило, автоматично. Згідно зі ст. 3 Закону «Про громадянство України» громадянами України вважаються:

а) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) постійно проживали на території України;

б) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (від 13 листопада 1991 року) проживали в Україні і не були громадянами інших держав;

в) особи, які прибули в Україну на постійне місце проживання після 13 листопада 1991 року і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ України внесено запис «громадянин України», а також діти таких осіб, які прибули разом з батьками в Україну, якщо на момент прибуття в Україну вони не досягли повноліття;

г) особи, які набули громадянства України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

На відміну від натуралізації, дарування громадянства здійснюється за особливі заслуги перед державою на основі постанови компетентних органів (президента, Сенату тощо), незалежно від терміну постійного проживання, знання мови і т. ін.

Втрата громадянства (репудіація, або добровільна відмова).

За національним правом більшості держав є кілька підстав втрати громадянства.

Експатріація – вихід із громадянства за власним бажанням. Згідно з законодавством Великобританії, США і ряду інших держав для експатріації не потребується дозволу державних органів – вона здійснюється за односторонньою заявою про відмову від громадянства. У Франції свобода експатріації існує лише для осіб, які набули громадянство Франції за «правом крові» за кордоном. У Німеччині свобода експатріації обмежена для державних службовців, суддів, військовозобов'язаних, які не відбули строкової служби. В Японії, Ірландії, Австрії, Україні існує дозвільна система експатріації; у виході з громадянства України може бути відмовлено, якщо особа, яка порушила клопотання про вихід, має невиконані зобов'язання перед державою, майнові зобов'язання, з якими пов'язані істотні інтереси громадян чи організацій.

Денатуралізація – примусове позбавлення громадянства, набутого в результаті натуралізації. Денатуралізація, базується на концепції недостатньої усталеності зв'язку натуралізованого громадянина з його новою

батьківщиною. Тому законодавство деяких держав встановлює умови, за яких акт натуралізації скасовується. Наприклад, натуралізований аргентинець за рішенням суду втрачає громадянство у разі «перебування за кордоном понад два роки» або за «завдання шкоди уряду Аргентини». Громадянство України втрачається внаслідок виявлення факту подання неправдивих відомостей або фальшивих документів під час натуралізації,

Денаціоналізація – примусове позбавлення громадянства осіб, які набули його за правом народження. Так, громадянство України втрачається внаслідок вступу особи на військову службу, службу безпеки, поліції, юстиції або до інших органів державної влади в іноземній державі без згоди на те державних органів України.

Проблема подвійного громадянства, апатриди, правовий статус іноземних громадян

Подвійне громадянство (біпатритизм) є таким правовим статусом особи, за яким вона одночасно має громадянство двох або більше країн. Подвійне громадянство виникає, по-перше, за народження дитини у державі, де діє принцип «права ґрунту», від батьків, які мають громадянство держави, де діє принцип «права крові» (наприклад, Чилі – Україна, Аргентина – Росія, Бразилія – Великобританія); по-друге, за натуралізації, якщо законодавство країни, громадянства якої набуває індивід, не вимагає відмови від попереднього (Іспанія – Росія, Ізраїль – Україна); по-третє, внаслідок шлюбу жінки з іноземцем, якщо законодавство країни дружини зберігає за нею громадянство, а законодавство країни чоловіка надає їй свого громадянства.

Принцип невизнання подвійного громадянства записаний у ст. 3 багатосторонньої Гаазької конвенції 1930 р. «З деяких питань стосовно колізій законів про громадянство». Але цю конвенцію ратифікували лише 13 держав, тому вона не набула значення загальновизнаної норми міжнародного права. Проте у національному праві багатьох держав подвійне громадянство не визнається. Так, ст. 2 Закону України «Про громадянство України» встановлює: «Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави, або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України». Незважаючи на це, біпатриди фактично існують, через те перед судами й посадовими особами постійно постає проблема визнання критерію встановлення єдиного законного громадянства біпатридів з точки зору як національного, так і міжнародного права. Якщо перед національним або міжнародним судом постає проблема встановлення громадянства біпатридів, судді користуються прецедентом, створеним Міжнародним судом ООН у справі Нотте-бома, який був за документами одночасно громадянином Ліхтенштейну і

Гватемали. Згідно з вердиктом Міжнародного суду громадянство біпатридів у спірних справах встановлюється за концепцією ефективної громадянської належності, тобто керуються такими критеріями, як місце постійного проживання (доміцилій), місце роботи, місце реального користування громадянськими й політичними правами, володіння нерухомою власністю.

Особи без громадянства (апатриди) – особи, які позбавлені громадянства за власним бажанням чи за рішенням компетентних державних органів і не набули громадянства іншої країни.

Правовий статус іноземних громадян. Іноземцями визнаються особи, які не мають громадянства держави, на території якої вони перебувають, але мають докази громадянства іншої держави. Статус – правове становище іноземних громадян – регулюється національним законодавством країни, в якій вони перебувають, і міжнародними угодами. Разом із тим, іноземці зберігають правовий зв'язок з державою, громадянами якої вони є. Дипломатичний виступ такої держави на захист своїх громадян, якщо їх права порушені державою перебування, не вважається актом протиправного втручання у внутрішні справи іноземної держави.

Сукупність прав і обов'язків іноземців, встановлених національним і міжнародним правом, створює їхній статус – правовий режим іноземних громадян. Існує кілька його видів. Національний режим означає надання іноземцям державою проживання прав, пільг і привілеїв, в основному рівних обсягу прав своїх власних громадян і юридичних осіб. Даний режим встановлюється національними законами майже всіх сучасних держав. Ці самі закони окремо обмежують права іноземців, виходячи з міркувань безпеки, національної економіки та управління. Так, згідно із Законом України «Про правовий статус іноземців» іноземці не можуть обирати й бути обраними до органів державної влади та самоврядування, а також брати участь у референдумах (ст. 23), не проходять військову службу у Збройних Силах України (ст. 24). Крім того, іноземці не можуть посідати окремі посади або займатися певною трудовою діяльністю, якщо вона пов'язана з належністю до громадянства України, наприклад, призначатися нотаріусами, суддями, прокурорами.

Режим найбільшого сприяння означає надання громадянам держави, договір з якою передбачає цей режим, прав, не менших за ті, що мають громадяни будь-якої третьої держави. Режим найбільшого сприяння наближається до національного режиму. Встановивши національний режим для іноземців однієї країни, держава, з огляду на принцип найбільшого сприяння, повинна надати таких самих прав іноземцям інших держав, що мають режим найбільшого сприяння.

Спеціальний режим означає поширення на громадян певних держав

особливих пільг чи обмежень. Даний режим встановлюється багатосторонніми регіональними і двосторонніми угодами, що передбачають спрощений порядок перетинання державного кордону, безвізовий в'їзд тощо.

Закон України «Про правовий статус іноземців» говорить: «Якщо іноземною державою встановлено обмеження щодо реалізації прав і свобод громадянами України, Кабінет Міністрів України може прийняти рішення про встановлення відповідного порядку реалізації прав і свобод громадянами цієї держави на території України». Іноземці зобов'язані поважати та дотримуватися Конституції і законів України, шанувати традиції та звичаї народу України. У галузі цивільних і сімейних прав іноземці прирівнюються до громадян України, тобто діє національний режим.

Право притулку – надання державою можливості в'їзду на її територію і перебування там особам, які на батьківщині або в державі постійного місця проживання переслідуються за політичну, наукову чи релігійну діяльність. Держава згідно зі своїми законами визначає, чи існують підстави для надання права притулку тій чи іншій особі. Стаття 14 Загальної декларації прав людини так формулює право притулку: «Кожна людина має право шукати притулок від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком. Це право не може бути застосоване у разі переслідування, яке насправді спричинене вчиненням неполітичного злочину або діянням, що суперечить цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй».

Рівність і заборона дискримінації

Якщо уважно вивчати міжнародні акти захисту прав людини, конституції сучасних демократичних держав, то обов'язково можна помітити, що у багатьох цих документах прямо чи побічно висловлюється принцип рівності та заборони дискримінації.

Статті 1, 2 Загальної декларації прав людини; п. 2 ст. 2, 3 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права; ст. 2, 3 Пакту про громадянські й політичні права проголошують рівність усіх людей незалежно від раси, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового становища, місця народження чи інших обставин.

Не слід змішувати субстанції (іпостасі) рівності – з одного боку, принцип рівності прав, свобод і обов'язків усіх перед законом як основну ознаку правової держави і, з другого – ідею соціальної рівності, яка в деяких псевдонаукових ученнях доводилася до абсурду. Усі люди рівні за правовим статусом як особи й громадяни держави, але різні за расою, статтю, мовою, вірою, політичними переконаннями, соціальним походженням, майновим

становищем, фізичними даними, за своїми здібностями і бажаннями тощо. Спроби «стригти всіх під один гребінець», рівняти розумну людину з нерозумною, сильну зі слабкою, трудівника з ледарем, майстра своєї справи з недбайливим працівником – безглуздя. Поняття «нерівність» є лише близьким за сенсом щодо поняття «відмінність». Міжнародне й національне право визначає і закріплює такі права людини, відносно яких за законом не можуть братися до уваги фактичні відмінності між людьми.

Гасло рівності знайшло своє втілення у міжнародному й національному конституційному праві: що дається одній особі у сфері прав – дається й іншій. Рівноправність – це рівність прав, свобод і обов'язків – рівність вихідних можливостей і не більше того. Кожна особа зацікавлена в реалізації своїх прав відповідно до своїх бажань, розуму, інтересів. Одна людина віддає перевагу наукам, друга – домагається популярності, третя – прагне багатства, а четверта – передусім поставила за мету проблему дозвілля. Перша людина, якщо її прагнення відповідають здібностям, набуде кращої освіти, ніж інша, друга – стане славнозвісною, третя – розбагатіє, а четверта знайде спокій і здоров'я завдяки культурі дозвілля.

Принцип рівності у його правильному розумінні не допускає суперечності зі свободою і разом з нею дає кожній людині змогу реалізувати своє право на індивідуальність. Свобода дає рівність, яка дозволяє людям бути різними, не заперечуючи їх відмінностей. Рівність – це, насамперед, рівність можливостей, включаючи можливість нерівного вибору, можливість нерівних успіхів у галузі освіти, а тим самим і в діяльності за фахом, можливість дотримуватися тих чи інших релігійних і політичних поглядів.

Міжнародні норми й національні конституції різних країн неоднаково формулюють принцип рівноправності: іноді – у формі заборони дискримінації, іноді – позитивно, іноді – поєднуючи позитивну та негативну форми. Так, ст. 3 Основного Закону Німеччини встановлює:

«1. Всі люди рівні перед законом.

2. Чоловіки і жінки рівноправні.

3. Нікому не може бути заподіяна шкода або віддано перевагу за ознаками його статі, походження, раси, мови, вітчизни та місця народження, віросповідання, релігійних чи політичних поглядів».

Німецький державознавець К. Хессе так пояснює цю статтю: «...будь-якій державній владі заборонено використовувати діюче право в інтересах окремої особи або на її шкоду. Правову рівність, безперечно, можна визначити як радикальну вимогу правової держави».

Спроба колишніх соціалістичних держав запровадити замість формальної рівноправності буржуазного суспільства загальну фактичну

соціальну рівність шляхом скасування приватної власності виявилася неспроможною. Фактична соціальна рівність не притаманна людському суспільству.

Безкомпенсаційна загальна націоналізація приватної власності призвела суспільство не до соціальної рівності, а до зрівняльного убогства і, як передбачив французький письменник Гюстав Флобер, «... якщо звести рівність до ступеня зрівняльності, - це буде рівнозначно рабству».

Крім того, притаманний «країнам реального соціалізму» тоталітарний режим встановив таємну ієрархічну систему пільг і привілеїв для верхівки монополю пануючої партії і певного кола осіб, які керували всіма сферами життя держави.

Хоча жодний закон такого не містить, керівники, які належали до так званої номенклатури, були фактично звільнені від кримінальної і адміністративної юрисдикції, мали спеціальні крамниці, санаторії, буфети і т. ін.

Конституційні права та свободи

Природні права і свободи. Громадянське суспільство формується в процесі перетворення підданих на громадян, тобто на таких членів спільноти мешканців даної держави, які відчували почуття власної гідності та спромоглися робити політичний вибір, спираючись на чітке розуміння того, з чого складаються їхні природні права. Це формування розпочинається одночасно з перетворенням етнічного союзу на суверенний народ, який усвідомлює себе як націю. Народ – це той, чия правосвідомість піднялася до розуміння нагальної потреби визнання і здійснення природних і невід'ємних прав людини і громадянина, з одного боку, і підпорядкування собі державних владних органів – з другого, оскільки тільки суверенний народ є законним джерелом влади.

Свобода полягає в тому, щоб перетворити державу з організації, яка стоїть над суспільством, на організацію, яка суспільству підпорядкована. З цього приводу влучно висловився Г. Померанц: «Слово «нація» визначило перехід від вірності королю до суверенітету народу. Нація – це піддані короля, які усвідомили себе сувереном».

Епоха Відродження пробудила в людях громадянські почуття через усвідомлення своїх природних прав. Аналіз юридичних норм, заснованих на природній сутності людини, дозволяє виділити два види таких норм. Перший вид складають норми, зумовлені фізичними якостями і потребами людини, тобто норми, які регулюють відносини між людьми щодо продовження роду: шлюбні стосунки, батьківське піклування про дітей тощо. Другий вид об'єднує норми та принципи, зумовлені інтелектуальними якостями людини,

розумінням таких понять, як добро і зло, свобода і рабство, справедливість і несправедливість, правда й неправда. Велика Французька революція (XVIII ст.) назвала природним правом людини і громадянина право на «свободу робити все, що не завдає шкоди іншому». Свобода є передумовою гідного людського існування. Це, насамперед, свобода від безпідставного арешту, свобода від тортур, свобода вибору місця проживання, свобода слова.

Виняткове значення свободи слова влучно сформулював англійський драматург Р. Шерідан у відомому афоризмі: «Свобода преси – єдина з громадянських свобод, яка здатна гарантувати всі останні». Свобода слова – досить небезпечне, але конче потрібне демократичній державі право людини. «Держава може дійти сум'яття, – писав французький консервативний політик де Бональд, – внаслідок того, що пишуть часописи, але вона може загинути внаслідок того, про що вони мовчать».

Найважливішим з природних прав людини є право на життя. Це природне право людини передусім містить принципи, які забезпечують фізичне існування людини і людства в цілому, тобто право на мир. Декларація про право народів на мир була схвалена Генеральною Асамблеєю ООН 12 листопада 1984 р. (Резолюція 39/11): «...Генасамблея... переконана у тому, що життя без війни слугуватиме основою... повного здійснення прав і свобод людини... що в ядерну епоху встановлення міцного миру на Землі є щонайпершою умовою збереження цивілізації, людства і його існування...». Сучасні держави закріплюють право на мир у своїх конституціях – правових актах найвищої правової сили. Так, Основний Закон ФРН у преамбулі та в ч. 2 ст. 1 «...визнає непорушні і невід'ємні права людини як основу кожного людського співтовариства, миру і справедливості в усьому світі»; в ч. 1 ст. 26 забороняє дії, «...здатні порушити мирне спільне життя народів». Підготовку агресивної війни Основний Закон ФРН проголошує антиконституційною дією. Згідно зі ст. 11 своєї Конституції «Італія відкидає війну як посягання на свободу інших народів і як засіб вирішення міжнародних конфліктів...». Стаття 9 чинної Конституції Японії проголошує: «Щиро прагнучи міжнародного миру, заснованого на справедливості й порядку, японський народ на вічні часи відмовляється від війни як суверенного права нації, а також від загрози або застосування сили як заходу вирішення міжнародних спорів». У ст. 18 Конституції України висловлюється прагнення нашого народу до миру в такій формі: «Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства...».

Сучасне розуміння права на життя передбачає скасування смертної кари.

Від смертної кари відмовились або не застосовують її фактично понад 80 держав світу. До них належать 13 штатів США, деякі країни Латинської Америки (Венесуела, Коста-Ріка, Бразилія, Мексика, Колумбія), 40 держав-членів Ради Європи. Згідно зі ст. 1 шостого протоколу Європейської конвенції з прав людини: «Смертна кара скасовується. Жодна людина не може бути засуджена до такого покарання або страчена». «Держава може передбачити у своєму законодавстві смертну кару за діяння, вчинені під час війни або у період неминучої загрози війни...» (ст. 2). У той же час ст. 2 згаданої конвенції передбачає, що позбавлення життя не розглядається як порушення цієї статті, коли воно є наслідком неминучості застосування сили: а) для захисту будь-якої людини від незаконного насильства; б) для здійснення законного арешту або запобігання втечі людини, що законно перебуває під вартою; в) у діях, законно вчинених з метою придушення бунту або заколоту.

Загальна декларація прав людини 1948 р. серед невід'ємних природних прав людини називає також право приватної власності: «Кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і спільно з іншими. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна» (п. 1 ст. 1.7). Право приватної власності визнається у конституціях майже всіх сучасних держав. Так, ст. 42 Конституції Італійської Республіки проголошує: «Приватна власність визнається і гарантується законом, який визначає засоби її надбання і використання, а також її межі з метою забезпечення її соціальної функції і доступності для всіх». Дійсно, хіба не є природним право тих, хто чесно працює, володіти як своєю власністю засобами праці, включаючи землю, так само, як і плодами своєї праці. Без такого права, закріпленого і гарантованого конституцією, людина не може почувати себе господарем і, насамперед, господарем самого себе, тобто бути дійсно вільною людиною.

Приватна власність бере свій початок ще за античності. Це не конкретно-класове, а позачасове юридичне поняття, про що свідчить висловлювання Ж.-Ж. Руссо: «Той, хто перший вбив кіл у землю і сказав: «Це моє» – був справжнім засновником громадянського суспільства». Експлуатація починається не з приватної власності, а з часу, коли вона поєднується з рабською, кріпацькою чи найманою працею, яка дозволяє привласнення додаткового продукту. Якщо цього немає, приватна власність стає найважливішим параметром економічної свободи людини і громадянина, отже, й політичної свободи, без якої сучасне громадянське суспільство неможливе. Зрозуміло, що для реалізації такої економічної свободи потрібна нормально функціонуюча економіка, тобто така, де всі учасники виробничих відносин рівноправні і мають змогу реалізовувати свої здібності у конкурентній боротьбі.

Право приватної власності довгий час було основним об'єктом нападок радянських науковців, а її скасування провадилося владними структурами під знаменитим гаслом: «Експропріюй експропріаторів!» або більш відвертим – «Грабууй нагробоване!». Націоналізація землі, промисловості, включаючи не тільки підприємства важкої промисловості, а й малі та середні підприємства, сприяла зосередженню в руках держави знарядь і засобів виробництва. Всеосяжна державна власність – економічна основа тоталітарної держави, скасування приватної власності позбавило працівників і підприємців найбільш ефективного стимулу до сумлінної праці, до виявлення особистої ініціативи.

Більшість постсоціалістичних держав включила до своїх конституцій статті, що захищають свободу підприємництва і право приватної власності. Так, ст. 41 Конституції України проголошує: «Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності».

Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом... Право приватної власності є непорушним.

Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності... та за умови попереднього й повного відшкодування їх вартості».

Володіння, користування і розпорядження приватною власністю можуть бути ефективно реалізовані лише за умов свободи підприємницької діяльності й ринку. Тому деякі конституції закріплюють і ці свободи у додаток до права приватної власності (див.: ст. 49 Конституції Хорватії; ст. 42 Конституції України).

Права, які держава надає громадянам шляхом видання конституцій та інших нормативних і законодавчих актів, можуть бути скасовані державною владою. Але щодо природних прав людини, демократичні держави визнають їх невід'ємність. Так, ст. 22 Конституції України закріпила принцип: конституційні права і свободи... не можуть бути скасовані.

Таким чином, стосовно природних прав доходимо висновку, що природа наділяє людину певними невід'ємними фундаментальними правами, які можуть бути протиставлені уряду, але мають ним же охоронятися; права людини – основоположні умови гідного людського існування. Термін «невід'ємні фундаментальні права» засновує підвалини національних конституцій. Це означає, що в ієрархії правових норм дані норми мають вищу юридичну силу, а інші, - що мають той самий предмет регулювання, повинні відповідати положенням Концептуальних конституційних норм. Проте як міжнародні документи з питань прав людини, так і національні конституції не встановлюють ані повного переліку невід'ємних прав людини,

ані ієрархії норм із точки зору їхньої юридичної сили. «Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними», – говорить ст. 22 Конституції України 1996 р. Декларація незалежності США стверджує, що права на життя, свободу і прагнення щастя належать до категорії невід'ємних прав людини. Водночас Декларація визнає, що крім згаданих трьох прав існують інші – природні невід'ємні права людини.

З еволюцією історичних перетворень у розвитку суспільства каталог прав людини поступово ширився і згодом виникла потреба включення поширеного переліку прав до міжнародних актів й національних конституцій.

Економічні, соціальні та культурні права. З достовірних джерел відомо, що конституційні документи XVIII–XIX ст. проголошували, насамперед, так звані класичні, тобто громадянські й політичні права. Але навіть за цих часів деякі видатні економісти і філософи вважали, що громадяни мають право сподіватися зусиль з боку державних органів, спрямованих на покращення їх життєвих умов. Так, філософи-просвітники згаданого періоду наводили аргументи на користь того, що набуло пізніше назви «соціально-економічних прав»: Жак Тюрго писав про право на працю, Джон Адаме і Гракх Бабеф – про право на освіту, а Томас Пейн – про право на пенсію за віком.

Заснована у 1919 р. Міжнародна організація праці з допомогою конвенцій і рекомендацій визначає міжнародні стандарти щодо праці й захисту працівників. Деякі соціальні та економічні права містилися у Конституції Мексики 1917 р., Конституції УРСР 1919 р. (ст. 27 «...повна, всебічна і безплатна освіта», ст. 28 «Хто не працює – той не їсть»), Конституції Німеччини 1919 р. З огляду на наведені факти не можна погодитися з твердженням, що каталог прав людини доповнився економічними, соціальними та культурними правами лише з середини XX ст. Це сталося значно раніше, і каталог прав людини доповнювався соціально-економічними правами повільно, крок за кроком, з початку XX ст.

Загальна декларація прав людини (10.12.1948 р.) містила громадянські, політичні, економічні та соціальні права. У ході опрацювання обов'язкової до виконання Хартії з прав людини більшість держав погодила з тим, що для трансформації міжнародно визнаних норм у національне право, достатнім є прийняття відповідного законодавчого акту; для реалізації соціальних і економічних прав потрібно дійти відповідного рівня економічного розвитку. Саме тому Міжнародний пакт про громадянські й політичні права однозначно встановлює як повинність кожної держави виконувати взяті на себе обов'язки: «Кожна держава-сторона цього пакту зобов'язується поважати і забезпечувати всім особам, які перебувають у

межах її території та під її юрисдикцією, права, що визнаються в цьому пакті...»(ст. 2).

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права формулюється як побажання, як завдання на майбутнє: «Кожна держава, що бере участь у цьому Пакті, зобов'язується в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема в економічній і технічній галузях, вжити у максимальних межах заходів щодо забезпечення поступового повного здійснення прав, що визнаються в цьому Пакті, усіма належними способами, включаючи, зокрема, вжиття законодавчих заходів» (ст. 2). І все ж таки органічний зв'язок між класичними політичними та економічними, соціальними та культурними правами очевидний. Особа, яка, наприклад, не має відповідних елементарних знань, не може скористатися своїми політичними правами згідно зі своїми інтересами. У той самий час відсутність свободи і рівності перед законом не може дати гарантії життя, гідного людини. Саме тому Віденська декларація, прийнята на Всесвітній конференції з прав людини у 1993 р. встановила: «Усі права людини універсальні, неподільні, взаємозалежні та взаємозв'язані. Міжнародне співтовариство повинно ставитися до прав людини глобально на справедливій і рівній основі... держави, незалежно від їхніх політичних, економічних і культурних систем, зобов'язані заохочувати і захищати права людини і основні свободи».

2.Судовий та міжнародно-правовий захист прав і свобод

«Сутність права, – писав відомий російський філософ В. С. Соловйов, – полягає у рівновазі двох моральних інтересів – особистої свободи і спільного блага». У разі конфлікту цих інтересів їх гармонію, рівновагу може відновити спеціально заснований державний орган – суд. Фундаментальні права людини мають передумовою свого існування, з одного боку, державу, яка їх гарантує і захищає, з іншого – протистояння саме цієї держави основним правам. Суспільство втілюється у державі. Тому додержання інтересів суспільного блага потрібно враховувати у процесі виправдовування основних прав. Держава має захищати свободу індивіда за умов **гарантування** достатнього захисту суспільних інтересів. Для реалізації прав людини потрібні не тільки міжнародно визнані й закріплені конституцією правові норми, а й відповідні державні та міжнародні механізми і процедури захисту прав людини і громадянина, а також можливість захисту прав від свого імені в дійсно незалежному суді або в іншій державній чи міжнародній інстанції. До таких механізмів належить, насамперед, суд. «Кожна людина має право на ефективне поновлення у

правах компетентними національними судами у разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією і законом», – проголошує ст. 8 Загальної декларації прав людини. Система судових органів і порядок їх функціонування визначаються національним правом кожної держави. Національні **системи** судових органів об'єднуються у дві основні групи.

1. Континентально-європейська система (Австрія, Італія, Німеччина, Франція та ін.). У країнах цієї групи діють загальногромадянські суди, що розглядають позови про порушення прав громадян іншими громадянами, а також адміністративні суди, що розглядають позови про порушення прав людини державою, її органами чи посадовими особами.

Судова влада, з огляду на ст. 66 Конституції Франції, стоїть на сторожі особистої свободи громадянина. Стаття 66 означає, що судова влада не тільки правочинна припиняти посягання на особисту свободу, а й вказує на те, що будь-який захід державних органів, які обмежують свободу, підконтрольні суду. Це положення Конституції підтверджує ст. 136 КПК Франції, абзац 3 якої встановлює: «У всіх випадках посягання на свободу особи справа ніколи не може бути порушена адміністративними органами – це виключна компетенція судів загальногромадянських».

Адміністративна юстиція – окрема гілка судової влади, завданням якої є вирішення адміністративних спорів, тобто конфліктів між фізичними й юридичними особами, з одного боку, та органами й посадовими особами публічної адміністрації – з іншого. У разі порушення такими актами закону їх або скасовують, або зобов'язують ці чи вищі органи внести необхідні поправки або зміни.

У Франції та Італії суд, який очолює систему адміністративної юстиції, називається Державною радою. Система адміністративних судів Німеччини включає три інстанції: адміністративний суд – перша інстанція; Земельний вищий адміністративний суд – апеляційна інстанція; Федеральний адміністративний суд – касаційна інстанція.

2. Англосаксонська система (Великобританія, Австралія, США, Індія та ін.) не передбачає виділення окремої адміністративної юстиції. Усі позови розглядають суди загальної компетенції. Створені нещодавно Претензійний і Податковий спеціалізовані суди підконтрольні судам загальної юрисдикції, які здійснюють безпосередній контроль за законністю адміністративних актів із допомогою судових наказів. Судовий наказ, що зобов'язує посадову особу виконати дію чи видати акт, укладення якого входить до її компетенції, називають мандамус; судовий наказ, який забороняє певні дії посадовій особі, називають інджанкш.

Суд – остання «фортеця» громадянина, який обстоює свої права і свободи. На жаль, за сучасних часів у судовій практиці України трапляються

досить часті випадки відмови посадових осіб (і республіканського, і місцевого рівня) від виконання судових рішень, що набули чинності. Це свідчить про те, що судова влада держави ще не набула належної сили й авторитету. Позбавити країну від самодурів-можновладців міг би закон, який встановив би кримінальну відповідальність за невиконання судових рішень. Якщо не домогтися безумовного, чіткого виконання судових рішень, не будуть виконані обов'язки, які взяла на себе Україна, що ратифікувала Пакти з прав людини 1966 р. і стала повноправним членом Ради Європи.

Уповноважений з прав людини (омбудсмен). Інститут уповноважених з прав людини сформувався у Скандинавських країнах наприкінці ХІХ ст. Практика підтвердила ефективність цього інституту. Більшість демократичних держав доповнила цим інститутом існуючі механізми захисту прав людини. У Швеції, Норвегії, Фінляндії, де він був заснований, уповноважений з прав людини називається омбудсмен, в Іспанії – народний захисник, у Португалії – гарант справедливості, у Великобританії – парламентський комісар з прав людини, в Україні – уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Призначений на посаду рішенням парламенту, уповноважений з прав людини є незалежним від уряду, виконавчої і судової влади. Звичайно, до його повноважень входить розслідування будь-яких протизаконних дій і зловживань виконавчою владою та її посадовими особами. Розслідування провадяться як з власної ініціативи уповноваженого, так і на підставі скарг громадян. Він не має повноважень приймати обов'язкові для виконавчої влади рішення стосовно поновлення порушених прав і відшкодування збитків. Але його рекомендації щодо вжиття заходів з Метою захисту прав і свобод людини, як правило, враховуються виконавчою владою.

Міжнародно-правовий захист прав людини

Сучасне міжнародне право розглядає права людини як природні і невід'ємні. Тобто права людини не є дарунком держави. Визнається, що сфера захисту прав людини не є виключною компетенцією держави. Міжнародне співтовариство вживає усіх заходів для запобігання і ліквідації порушень прав людини в тій чи іншій державі. Склалися й існують міжнародно-правові засоби і способи контролю за дотриманням прав людини. Створений спеціальний міжнародний механізм захисту прав людини – спеціальні міжнародні органи, які мають компетенцію розглядати випадки **порушення** прав людини у державах. Серед них можна назвати кілька найавторитетніших:

Комісія ООН з прав людини – функціональна комісія Економічної і

соціальної ради (ЕКОСОП) ООН, складається з 53 представників держав – членів ООН. В її рамках діють різні робочі групи, спеціальні доповідачі з питань прав людини. Серед функцій її треба зазначити проведення досліджень, подання рекомендацій ЕКОСОП. Комісія сприяє кодифікації і прогресивному розвитку міжнародного права в галузі прав людини, готуючи проекти міжнародних декларацій, угод та інших документів. Під егідою Комісії діє процедура розгляду приватних скарг на підставі резолюції ЕКОСОП 1503 від 27 травня 1970 р., яка є універсальною і не залежить від згоди держави, до неї може звернутися громадянин з будь-якої держави.

На підставі Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. і Факультативного протоколу до нього працює Комітет з прав людини, який складається з 18 експертів. У Комітеті розглядаються індивідуальні скарги на порушення передбачених у пакті прав з держав, що ратифікували Факультативний протокол. Отримавши скаргу, Комітет доводить цей факт до відома держави-порушника, яка має протягом 6 місяців надати письмові пояснення щодо порушення і заходів, що будуть вжиті для відновлення прав.

Європейський суд з прав людини був створений відповідно до Європейської конвенції про захист прав і основних свобод 1950 р., укладеної в рамках Ради Європи. З набранням чинності у 1998 р. Протоколу № 11 до Конвенції відбулося реформування первісно створеного механізму розгляду індивідуальних скарг з метою спрощення і підвищення ефективності. Конвенція передбачає процедуру подання скарги і умови неприйнятності скарг: анонімність; оскарження порушень прав, не зазначених у Конвенції; розглядання цієї ж скарги в іншій процедурі міжнародного розгляду; не використані усі внутрішньодержавні засоби правового захисту; пропуск 6-місячного терміну після дати прийняття остаточного внутрішньодержавного рішення по справі. Рішення Суду є обов'язковими для держави. За виконанням рішень слідкує Комітет міністрів Ради Європи.

Відповідно до Міжнародної конвенції про ліквідацію усіх форм расової дискримінації діє Комітет з ліквідації расової дискримінації (18 експертів), Конвенції про права дитини – Комітет з прав дитини (10 експертів), Конвенції проти тортур й інших жорстоких, нелюдських і таких, що принижують гідність, видів поводження – Комітет проти тортур (10 експертів) тощо. Усі ці комітети створені для аналізу здійснення відповідних конвенцій. Вони отримують і розглядають доповіді про законодавчі, судові та інші заходи, що вживаються державами-учасниками з метою виконання їх зобов'язань за конвенціями.

3. Політико-територіальний устрій держави

Під політико-територіальним устроєм слід розуміти національно-територіальну організацію держави, що охоплює правове становище складових частин держави (республік, штатів, провінцій, земель, кантонів тощо) і порядок взаємовідносин між центральними та місцевими органами влади.

Політико-територіальний устрій вивчає проблеми з питань організації території держави, її складових частин, їх правове становище, взаємовідносини між центральними й місцевими державними органами влади.

Розрізняють дві основні форми політико-територіального устрою: унітарну та федеративну. Вибір конкретної форми політико-територіального устрою залежить від багатьох чинників: соціально-економічних, географічних, історичних, національних, площі території тощо.

Унітарна форма політико-територіального устрою

Унітарною називається єдина централізована держава, з територією, що розподілена на звичайні адміністративно-територіальні або національно-територіальні одиниці, до складу яких не належать державні утворення. У сучасному світі більша частина держав – і однонаціональних, і багатонаціональних як республіканських, так і монархічних – є унітарними.

Унітарна форма закріплена деякими конституціями. Так, у Конституції Іспанії зафіксовано, що вона ґрунтується на непорушній єдності іспанської нації, яка є єдиною і неподільною для всіх іспанців. Вона визнає і гарантує право на автономію національностей і регіонів, де вони проживають, а також відносини солідарності між ними. Конституція Італійської Республіки проголошує: «Республіка єдина і неподільна, визнає та заохочує місцеві автономії; здійснює найширшу адміністративну децентралізацію у тих сферах діяльності, які входять до компетенції держави; координує принципи й методи законодавства стосовно вимог автономії та децентралізації». Китайська Народна Республіка є, як відомо, багатонаціональною державою. Проте за формою політико-територіального устрою КНР це – унітарна держава. Конституція КНР 1982 р. проголошує її єдиною багатонаціональною державою, яка була утворена загальними зусиллями народів різних національностей усієї країни, а автономія надається національним меншостям, що компактно мешкають на її території. А ось Конституція Республіки Болгарія 1991 р., на території якої проживає національна меншість (турки), проголошуючи Болгарію єдиною з місцевим

самоврядуванням, додає, що у державі утворення територіальної автономії вважається неприпустимим.

Більшість конституцій зарубіжних держав безпосередньо не закріплює унітарної форми державного устрою.

Унітаризм прийшов на зміну феодальній роздрібненості й тому в історичному сенсі зіграв прогресивну роль. На сучасному історичному етапі є змога простежити тенденцію щодо зміцнення центральної влади у державах, посилення контролю центральних органів влади за місцевими органами та органами самоврядування. З погляду на управління державою унітарній формі віддається перевага перед федерацією.

Як політико-територіальна форма устрою унітаризм має такі головні ознаки: на території всієї країни діє єдина конституція; функціонує єдина система вищих органів державної влади й управління, а її юрисдикція поширюється на всю територію країни; правосуддя здійснюється у межах централізованої системи на підставі єдиних норм матеріального та процесуального права; діє єдина структура органів конституційного контролю (нагляду); територія розподіляється, як правило, на прості адміністративно-територіальні одиниці (області, провінції, округи, воєводства тощо), а іноді й на автономні адміністративно-територіальні чи національно-територіальні одиниці, правове становище яких регулюється конституцією й нормативними актами (КНР, Італія, Іспанія); права органів влади і самоврядування встановлюються в односторонньому порядку центральною владою; встановлене єдине громадянство.

Унітаризм певною мірою зумовлюється також потребами ринкової економіки.

Федеративна форма політико-територіального устрою

Федеративна форма політико-територіального устрою менш поширена порівняно з унітарною формою.

Сьогодні у світі існують такі федеративні держави, як Росія, США, Канада, Австралія, Німеччина, Австрія, Бельгія, Союзна Республіка Югославія, Аргентина, Бразилія, Мексика, Індія та ін., тобто країни, які відіграють провідну роль в економіці світу. Вони розташовані на різних континентах, вирізняються площами своїх територій (від Австралії, яка займає весь континент, до невеликих – Австрії та Бельгії) та є унікальними за ступенем свого політичного й культурного розвитку, а також за національним складом населення. Загальна кількість їх населення наближається до півтора мільярди громадян.

Спочатку федерація виникла у США (1787 р.). Політико-територіальний устрій окремих країн не є сталим. Про це свідчить досвід деяких

європейських держав. Так, протягом ХХ ст. Чехословаччина була унітарною державою (1918–1968 рр.), федеративною державою (1969–1992 рр.), а з січня 1993 р. Чехословацька Федерація взагалі припинила своє існування. На її території утворилися дві унітарні держави – Чеська Республіка і Словацька Республіка (Словаччина).

У 1946 р. була утворена Югославська Федерація, до складу якої входили шість республік і два автономних краї. Події кінця 80-х – початку 90-х років ХХ ст. призвели до розпаду федерації у тому вигляді, який був передбачений Конституцією 1974 р., і утворена нова Югославська Федерація – Союзна Республіка Югославія, суб'єктами якої стали лише дві республіки – Сербія та Чорногорія. Решта колишніх суб'єктів Югославської Федерації тепер існує як самостійні національні держави.

У 1993 р. завершився довгий процес перетворення Бельгії з унітарної держави на федеративну.

Федерація – це союзна держава, що складається з окремих державних утворень (республік, штатів, земель, провінцій). До складу Російської Федерації входять різноманітні суб'єкти федерації: республіки; краї; області; автономна область; Москва, Санкт-Петербург – міста федерального підпорядкування – та автономні округи. Ці державні утворення мають назву «суб'єкти федерації».

Правове становище республік, штатів, земель, провінцій регулюється конституцією федерації та власними конституціями суб'єктів федерації, що мають відповідати конституціям спілки (союзу). В Індії, наприклад, тільки один штат з 25 (Джамму й Кашмір) має власну конституцію.

Обов'язковість відповідності конституцій суб'єктів федерації конституції союзу передбачена у законах Німеччини, Австрії та інших федеративних держав. Так, ст. 28 Основного Закону ФРН проголошує, що конституційний устрій земель має відповідати основним завданням республіканської, демократичної та соціальної правової держави згідно з вимогами сучасного Основного Закону. Суб'єктам федерації надається право в межах їх компетенції приймати закони, що не суперечать загальнофедеративному законодавству.

В окремих федераціях (США, Бразилія, Мексика, Австралія та ін.) утворені своєрідні територіальні одиниці. Так, у США, Мексиці та інших федеративних державах існують федеральні округи, є острівки, рифи, континентальний шельф, внутрішні морські води, які не є суб'єктами федерації.

Конституції федеративних держав не надають суб'єктам федерації права виходу з федерації, тобто права сецесії.

Проте, як свідчить історія федералізму, інколи цього не досить, щоб

стати перешкодою для виходу з федерації окремих суб'єктів за їх бажанням.

Так, Конституція Югославії 1974 р. і Конституційний закон про Чехословацьку Федерацію 1968 р. не надавали суб'єктам федерації права на вихід з неї. Проте колишні суб'єкти федерації, зокрема Хорватія, Словенія та інші суб'єкти, розірвали федеративну спілку, провівши референдум.

Чехословацька Федерація припинила своє існування на підставі прийнятих Федеральними зборами Чехословаччини низки конституційних законів.

Політичній історії відомі інші випадки виходу з федерації та створення незалежних держав. Це розпад СРСР та утворення суверенних незалежних держав, вихід Бангладеш із Пакистанської Федерації, а Сінгапуру – з Федерації Малайзії. Однак у деяких випадках спроба вийти зі складу федерації придушувалася збройними федеральними силами. Закінчилася поразкою у жовтні 1995 р. спроба з допомогою референдуму вийти зі складу переважно англomовної Канадської Федерації франкомовної провінції Квебек.

Принципи устрою федерації.

1. Федерація побудована за територіальним принципом. Це США, Бразилія, Мексика, Австрія, Німеччина, Австралія та ін. Так, жоден із 50 штатів США не був утворений за національною ознакою, однак на півдні країни темношкіре населення складає більшість; у Мексиканських Сполучених Штатах існують три національні групи і 31 штат; в Аргентині утворено 22 штати, де є дві національні групи; у Німеччині є одна нація, а суб'єктів федерації після об'єднання з НДР – 16; в Австрії проживає одна нація, проте земель, які є суб'єктами федерації, - 9.

2. Федерація, побудована за національним принципом. Суб'єктами федерації Союзної Республіки Югославія за Конституцією 1992 р. є дві республіки – Сербська Республіка та Республіка Чорногорія. Незважаючи на дуже велику відмінність у кількості населення, суб'єкти федерації мають рівні права. Досить сказати, що коли президентом СРЮ буде обраний серб, то прем'єр-міністром буде чорногорець, і навпаки; республіки мають свої конституції і громадянство.

Рівноправними суб'єктами бельгійської федерації, починаючи з 1993 р., коли завершилася трансформація Бельгії від унітарної до федеративної держави, є община Фландрія, населення якої розмовляє нідерландською мовою, община Валонія, що застосовує французьку мову, та Брюсельський регіон, де вживають обидві мови. Суб'єкти цієї федерації рівноправні. Утворенням федерації були припинені сепаратистські тенденції серед фламандців, які складають близько 60 % десятимільйонного населення

Бельгії.

Індія – багатонаціональна держава, що об'єднує понад десять націй, велику кількість народностей та етнічних груп. Період з 1956 по 1960 рр. відзначено як добу реорганізації індійської федерації за національною основою. Значну частину багатонаціональних штатів було реорганізовано в однопалатні. У 1989 р. функціонувало 25 штатів і кілька союзних територій. У цілому національний принцип побудови федерації в Індії виправдав себе.

3. Федерація, побудована за змішаним принципом: національним і територіальним. Згідно з Конституцією Російської Федерації до складу держави входять утворені за національним принципом – 21 республіка, одна автономна область і 10 автономних 92 округів, за територіальним принципом – 49 областей і два міста федерального значення.

Суб'єкти федерації мають свої законодавчі, виконавчі та судові органи. Називаються вони по-різному. Так, законодавчий орган штатів в Індії є легіслатурою, у США – законодавчою чи генеральною асамблеєю, у Мексиці – законодавчим органом, у Німеччині та в Австрії – ландтагом землі тощо.

Законодавчі органи суб'єктів федерації обираються виборчим корпусом штату (землі). За своєю структурою вони або однопалатні (Німеччина, Австрія, більшість штатів Індії та один штат-Небраска – у США), або двопалатні.

Виконавчу владу уособлює губернатор, який обирається повнолітніми громадянами (США, Мексика та ін.) або призначається президентом (Індія). Іноді це робить уряд землі, який обирається ландтагом землі (Німеччина, Австрія).

Суб'єкти федерації мають, як правило, особисте громадянство. Характерною формальною ознакою федеративної держави є подвійне громадянство. Подвійне громадянство зафіксовано у конституціях США, Німеччини, Австрії.

Так, розділ I і поправка XIV до Конституції США передбачають, що особи, народжені або натуралізовані у США та підлеглі їх владі, є громадянами США і штатів, де вони проживають.

У конституціях латиноамериканських федерацій (Мексика, Бразилія, Аргентина, Венесуела) закріплюється союзне громадянство та громадянство суб'єктів. Але відносини у галузі громадянства регулюються переважно законами федерації.

У Конституції Австрії (п. 1 ст. 6) записано, що для кожної землі існує своє громадянство. Головною передумовою громадянства землі є належність до однієї з її общин. З набуттям громадянства землі набувається й громадянство федерації. Кожен громадянин федерації має у будь-якій із

земель такі самі права й обов'язки, що й громадяни цієї землі.

Конституція ФРН відносить до компетенції федеральних органів встановлення громадянства федерації (п. 2 ст. 73), а ст. 74 п. 8 встановлення громадянства земель відносить до конкуруючого законодавства. Кожен німець має у кожній землі однакові громадянські права та обов'язки (п. 1 ст. 33). З набуттям федерального громадянства автоматично надається громадянство окремої землі. Конституція Індії встановлює тільки союзне громадянство.

Федеральний парламент, як правило, будується за двопалатною схемою. Верхні палати відбивають інтереси суб'єктів федерації. Вони мають різні назви: Сенат (США, Мексика, Бразилія, Канада); Рада штатів (Індія), Федеральна Рада (Австрія), Рада федерації (Росія).

Нижні палати є органами загальносоюзного представництва, вони обираються за територіальними виборчими округами на менш тривалий строк повноважень, ніж верхні палати.

Верхні палати є представниками інтересів суб'єктів федерацій, вони обираються на довший термін, ніж нижні палати. Існують різні способи утворення верхніх палат. Перший спосіб полягає у тому, що вони обираються у фіксованому складі, незалежно від кількості населення суб'єктів федерації, площі їхніх територій та інших критеріїв. Так, усі 50 штатів США обирають до Сенату по два сенатори; кожен штат і федеральний округ Мексиканських Сполучених Штатів також обирає по два члени палати сенаторів, а кожен штат Бразилії – по три сенатори. Другий спосіб утворення верхніх палат передбачений, наприклад, конституціями Австрії та Індії. Кількість членів Федеральної ради Австрії та Ради штатів в Індії, які обираються відповідно землями та штатами, залежить від кількості населення суб'єктів федерації. Так, найчисленніша земля Австрії обирає до Федеральної ради 12 представників, а значно більший за кількістю населення Індійський штат – 34 члени до Ради штатів. Менш населені суб'єкти цих федерацій, відповідно, – 3 і 4 представники. Характерну рису утворення Ради штатів в Індії становить призначення 12 її членів президентом республіки. Третій спосіб притаманний Сенату Канади та Бундесрату Німеччини. Конституції цих держав установили різні норми представництва, які залежать від кількості населення провінцій у Канаді (4-24) та земель у Німеччині (3–6).

Сенатори у Канаді призначаються генерал-губернатором, а члени бундесрату призначаються та відкликаються урядами земель; нарешті, останній спосіб – розмежування компетенції між союзом і суб'єктами федерації – має велике значення, оскільки від принципів розподілу такої компетенції залежать правове становище суб'єктів федерації, їхні відносини

поміж собою та з центром. Ці питання вирішуються неоднаково в різних федераціях і на різних ступенях їх розвитку. Усе залежить не тільки від відносин поміж класами й націями всередині країни, а й від причин, що диктуються міжнародним становищем.

Федерації розрізняються за ступенем централізації або децентралізації влади.

Конституції передбачають розмежування компетенції між центром і державними утвореннями. Компетенція – це сукупність закріплених у правових нормах повноважень у різних сферах діяльності, розподіл прав між федерацією в цілому та її суб'єктами. Такий розподіл забезпечується нормативними актами в різний спосіб. Часто компетенція має кілька видів: виключну компетенцію федерації (тобто таку, яка виконується тільки союзними органами); виключну компетенцію суб'єктів федерації; сумісну, або збіжну, компетенцію федерації та її членів; залишкову компетенцію (в Австрії та у Німеччині існує поняття «конкуруючої компетенції», остання являє собою різновид збіжної, або сумісної, компетенції).

У деяких країнах (США, Канаді, Латиноамериканській Федерації) існують два види компетенції: виключна компетенція союзу та залишкова компетенція суб'єктів федерації. До виключної компетенції США належить регулювання поміжштатної та зовнішньої торгівлі; карбування монет, встановлення стандарту міри та ваги; оголошення війни; призов до військової служби та утримання армії; створення та утримання Військово-Морського Флоту; здійснення зовнішніх відносин; укладення позик від імені США; видання законів для забезпечення цих повноважень (ст. 1 розд. 8 тощо). Решта питань, не згаданих у цьому переліку, згідно з поправкою Х, стосуються виключної компетенції штатів (проведення виборів, встановлення органів місцевого самоврядування, охорона здоров'я і громадського порядку, прийняття та внесення змін до Конституції штату та його органів влади й управління, ратифікація поправок до Конституції США).

Конституція Індії закріплює такі види компетенції: виключну компетенцію союзу, виключну компетенцію штатів і сумісну компетенцію союзу і штатів.

До виключної компетенції союзу Конституція Індії відносить 97 питань, у тому числі всі питання щодо організації і здійснення оборони країни; зовнішньої політики (відносини з іноземними державами; дипломатичне, консульське й торгове представництва; участь у міжнародних конференціях; укладення угод з іноземними державами; питання війни та миру; громадянство, натуралізація та іноземні піддані. До них належать також питання щодо залізничних, морських і повітряних шляхів сполучення,

засобів зв'язку; грошового обігу; монетарної системи, іноземної валюти, банківської справи, фондів і товарних бірж; розвитку основних галузей промисловості; розвитку й керівництва культурними установами національного значення тощо).

До виключної компетенції штатів належать: забезпечення громадського порядку і поліцейська служба; здійснення правосуддя; місцеве самоврядування; охорона здоров'я, освіта (за винятком питань, віднесених до компетенції союзу); засоби зв'язку, а також велике коло питань, пов'язаних із сільським господарством. Проте за умов надзвичайного стану союзний парламент має право приймати рішення з будь-яких питань.

До сумісної компетенції союзу і штатів віднесено: кримінальне право і кримінальний процес; законодавство про шлюб, сім'ю та опіку; значну частину цивільного права і цивільного процесу; законодавство про профспілки, промислові й трудові конфлікти; контроль за цінами.

Питання, що не передбачені жодним із видів компетенції, належать до повноважень штатів.

Автономні утворення у зарубіжних державах

У сучасному світі нараховується близько двох тисяч великих і малих народів. Серед них більш як 320 перевищують мільйонне населення. На планеті немає держави, де разом з основною нацією, яка дала своє ім'я державі, не жили б представники інших націй, народностей або етнічних груп. Одні національні меншості проживають компактно, інші – розсіяні серед основної нації.

Конституції держав з демократичними традиціями проголошують рівність громадян, незалежно від їх расової та національної належності, а національні меншості, що проживають компактно, представлені у різних видах автономії. Іноді рівноправність у всіх сферах суспільно-політичного, економічного та культурного життя декларується в інший спосіб.

Автономія – це внутрішнє самоврядування певної держави, яка має географічні, історичні, національні або інші особливості. Автономія притаманна як унітарним (Італія, Іспанія, Великобританія, Данія, КНР, Португалія, Фінляндія тощо), так і федеративним (Індія, Росія) державам. За характером автономія буває національно-територіальною та адміністративно-територіальною.

До національно-територіальної автономії належать союзні території й автономні округи в Індії; автономії німецького населення в Італії (область Трентино-Альто-Адидже), в Іспанії (Країна Басків, Каталонія, Галісія тощо), Аландські острови у Фінляндії (заселені шведами), Гренландія у Данії (заселена ескімосами). У КНР утворено кілька видів національно-територіальних автономій.

Адміністративно-територіальна автономія утворюється з урахуванням історичних, географічних, господарських та інших умов стосовно різних частин держави, наприклад Азорські острови та острови Мадейри (Португалія); Шотландія та Північна Ірландія (Великобританія).

Адміністративно-територіальна автономія має більше прав, ніж звичайна адміністративна одиниця. Правове становище автономних утворень закріплене в конституціях, а також в окремих статутах (положеннях про національно-територіальну автономію).

Згідно з Конституцією Італії республіка розподіляється на області, які користуються широкою децентралізацією в межах єдиної і неподільної республіки. Серед двадцяти областей існує п'ять (Сицилія, Сардинія та ін.) областей, що були утворені в кількох районах для компактно проживаючих етнічних меншостей. Якщо правове становище п'ятнадцяти звичайних областей регулюється конституцією й нормативними актами уряду, однаковими для всіх областей, то устрій п'яти національних областей регулюється спеціальними статутами, що були прийняті у формі конституційних законів.

Так, згідно з Конституційним законом про спеціальний статут область Трентино-Альто-Адидже має такі органи: обласну раду, що обирається на загальних виборах за пропорційною системою на п'ять років, обласну джунту та її голову (виконавчий орган). Склад обласної ради повинен відповідати мовним групам, представленим у раді області. Заступники голови належать, відповідно, до італомовної та до німецькомовної груп.

Обласна рада може бути розпущена, якщо чинить дії, які суперечать конституції, або серйозно порушує закони.

Нормативні акти забезпечують їй значні повноваження з питань управління місцевими справами (охорона громадського порядку, організація місцевих органів, економіка, туризм, керівництво благодійними закладами й органами охорони здоров'я, ремісниче та професійне навчання, допомога школі, транспортні засоби тощо). Виконуючи свої функції, обласна рада приймає закони за умови, що останні не перешкоджатимуть національним інтересам інших областей. Закони оприлюднюються за згодою уряду. Спори стосовно таких законів вирішує Конституційний Суд. Національна проблема в Іспанії є однією з найскладніших. Країна має десять великих автономних одиниць, серед яких Каталонія (населення – 6 млн), Країна Басків (2 млн), Галісія, Андалусія та Балеарські острови. Цим одиницям надано статус національної автономії. Країна Басків, до якої входять три провінції, вперше дістала автономію ще у 1425 р., Каталонія – у 1914 р. За режиму Франко автономію було скасовано.

Конституція Іспанії 1978 р. відновила автономію для кількох регіонів.

Правовий статус регіональних автономних одиниць регулюється Загальним положенням до конституції (ст. 2 ч. 8 гл. 1, 2, 3) та органічними законами 1979 р. про статут автономії Каталонії і про статут автономії Країни Басків.

Інші регіональні автономні утворення також мають свої статути. Конституція (ст. 2) заснована на непорушній єдності іспанської нації, єдиної й неподільної для всіх іспанців. Вона також визнає й гарантує право на автономію для національностей і регіонів, їх складових частин, а також відносини солідарності між ними.

Право клопотання про утворення автономії належить Зборам представників провінції або кожного з островів. Вони мають розробляти статути. Статус автономії затверджується Генеральним парламентом. Регіональні об'єднання мають свої органи самоврядування: законодавчу асамблею, яка обирається загальними виборами, та урядову раду, яка здійснює виконавчі й адміністративні функції. Голова, що її очолює, призначається королем за поданням законодавчої асамблеї. Статут регулює питання про компетенцію автономного утворення.

КНР – багатонаціональна держава. Крім основної нації – китайців (хань) – у країні проживають близько 60 національних меншин, серед яких найчисельнішими є чжуани (14 млн), уйгури (6 млн), дунгани, тибетці, монголи (по 4 млн кожна меншина), мяо (близько 5 млн), корейці (2 млн) та ін. Загальна кількість не-китайських народів перевищує 120 млн чоловік, або 10 відсотків усього населення країни. Національні меншини розселені переважно на околицях, на великій площі, що складає 60 відсотків усієї території країни.

Конституція КНР проголошує рівноправність усіх національностей, гарантує їм законні права та свободи, охороняє їхні права, забороняє дискримінацію, пригноблення будь-якої національності та дії, спрямовані на підірив єдності між національностями та їх розбрат.

У регіонах компактного проживання національних меншин здійснюється національна автономія, створюються органи самоврядування.

Залежно від чисельності населення національної меншості та площі території, яку вона займає, ступеня громадсько-політичного, економічного та культурного розвитку створено 159 автономних одиниць різного рівня. Серед них п'ять найбільших автономних районів (Тибет, Внутрішня Монголія, Сидзян-Уйгурський тощо), кілька десятків автономних округів та автономних повітів. Національні автономні райони існують як невід'ємна складова частина КНР. Конституція КНР (розділ 6) та закон про національну районну автономію 1984 р. закріплюють правове становище автономних одиниць. Органами самоврядування у районах національної автономії є збори народних представників і народний уряд. Вони виконують

повноваження місцевих органів влади, а також користуються правом на самоврядування у межах компетенції, встановленої конституцією, законом про національну районну автономію та іншими законами. Організація та порядок діяльності органів самоврядування у районах національної автономії зафіксовані Положенням про автономію.

Органи самоврядування у районах національної автономії мають право розпоряджатися фінансами на місцях, планувати господарське будівництво місцевого значення, керують справами освіти, науки, культури, охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, охороняють пам'ятники культури, мають право формувати (з санкції уряду республіки) загони громадської безпеки для охорони порядку.

Висновки

. Закони різних держав базуються на принципах або «права крові», або «права ґрунту». Згідно з принципом «права крові» дитина набуває громадянства батьків незалежно від місця народження. Згідно з принципом «права ґрунту» дитині надається громадянство держави, на території якої вона народилася незалежно від громадянства батьків. Набуття громадянства за «правом крові» у правовій доктрині і законодавстві України та деяких інших держав називають набуттям громадянства «за походженням», а за «правом ґрунту» – «за народженням». Принцип «права крові», як правило, застосовується у поєднанні з принципом «права ґрунту»:

Громадянство встановлює стійкий правовий зв'язок людини зі своєю державою, який зумовлює їх взаємні права та обов'язки згідно з національним правом країни і міжнародним правом. Громадянство офіційно визнає правову належність особи до певної держави, звідси й впливає обов'язок держави забезпечувати й охороняти права кожного громадянина як на національній території, так і за її межами. У свою чергу, громадянин зобов'язаний додержуватися законів держави і виконувати обов'язки, встановлені державою.

ТЕМИ ЗАВДАНЬ (рефератів)

До теми «. Поняття, історія виникнення та розвиток науки конституційного права»

1. Конституційне право як галузь права у зарубіжних країнах
2. Конституційне право зарубіжних країн як наука
3. Конституційне право зарубіжних країн як навчальна дисципліна

4. Виникнення конституційного права як галузі юридичної науки
5. Еволюція науки конституційного права до Другої світової війни
6. Розвиток сучасної науки конституційного права

До теми «Конституційно-правові основи суспільного ладу зарубіжних країн»

1. Поняття конституції
2. Зміст конституції
3. Форма і структура конституції
4. Підготовка, прийняття, зміна і скасування конституції
5. Форми власності
6. Соціальна структура суспільства
7. Політична система

До теми «Політичні партії, партійні системи та політичні режими у зарубіжних країнах»

1. Партійні системи
2. Функції політичних партій
3. Класифікація політичних партій
4. Інституціоналізація політичних партій
5. Підприємницькі організації
6. Поняття політичного режиму
7. Демократичний режим
8. Авторитарний режим

До теми «Конституційно-правовий статус людини і громадянина в зарубіжних країнах»

- 1.Конституційні права і свободи громадян
- 2.Судовий та інші види захисту прав і свобод
- 3.Міжнародно-правовий захист прав людини
4. Способи набуття і втрати громадянства
- 5.Рівність і заборона дискримінації
- 6.Подвійне громадянство, апатриди , правовий статус іноземців
7. Національні автономії у зарубіжних країнах

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Бачур Б. С. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчально-методичний посібник / Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. Кафедра загальноправових дисциплін і міжнародного права. – О.: Астропринт, 2008. – 80 с.
2. Бесчастний В. М., Філонов О. В., Субботін В. М., Пашков С. М. Конституційне (державне) право зарубіжних країн: Навчальний посібник. – 2-ге вид., стер. – К.: Знання, 2008. – 467 с.
3. Бостан С. К., Сажнев І. В. Державне право зарубіжних країн: Навч.метод. посібник для курсантів, студентів, слухачів / МВС України. Запорізький юридичний ін-т. – Запоріжжя: ЗЮІ МВС України, 2001. – 254 с.
4. Бостан С. К., Тимченко С. М. Державне право зарубіжних країн: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 504 с.
5. Горшеньова М. С., Закоморна К. О., Ріяка В. О., Журавка О. В., Маєвська А. А. Конституційне право зарубіжних країн: Навчальний посібник / В.О. Ріяка (заг. ред.). – 2 вид., доп. і перероб. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 544 с.
6. Державне право зарубіжних країн: Навчальний посібник / В.О. Ріяка (керівник авт. кол.), В.С. Семенов, М.В. Цвік та ін.; За заг. ред. В.О. Ріяки. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 512 с.

7. Кирпичов О. А., Соловйова В. В. Конституційне право зарубіжних країн: Навчальний посібник – Донецьк: Юго-Восток, 2006. – 371 с
8. Конституційне (державне) право зарубіжних країн: Навчальний посібник / В.М. Бесчастний, О.В. Філонов, В.М. Субботін, С.М. Пашков; За ред. В.М. Бесчастного. – К.: Знання, 2007. – 467 с.
9. Конституційне (державне) право зарубіжних країн: Навч.- метод. посіб. / Чернівецький національний ун-т ім. Ю. Федьковича / А. З. Георгіца (уклад.). – Чернівці: Рута, 2008. – 128 с.
10. Конституційне законодавство зарубіжних країн. Хрестоматія: Навчальний посібник / В.О. Ріяка, К. О. Закоморна (упоряд.). – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 384 с.
11. Малишко М. І. Конституції зарубіжних країн та України (основи конституціоналізму). Навч.-метод. довідник / 2-ге вид. доп. – К.: МАУП, 2000. – 111 с
- Допомижна
12. Конституции зарубежных государств: Сборник / В.Г. Тихиня (авт.сост.), В.П. Серебренников (авт.-сост.). – Минск: Право и экономика, 2007. – 470 с.
13. Конституции зарубежных стран: сборник / Дубровин В.Н. (сост.). – М.: Юрлитинформ, 2006.
3. Конституции зарубежных государств. Соединенные Штаты Америки, Великобритания, Франция, Германия, Италия, Япония, Канада / Сост. В.В. Маклаков. – М.: БЕК, 1996. – 432 с.
14. Конституція Японії / Українська наукова асоціація / Науковий аналіз і коментар М.І. Малишко, пер. з япон.. – К., 1995. – 24 с
15. Конституции государств Европейского союза / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ / Л.А. Окуньков (ред.). – М.: Издательская группа НОРМАИНФРА-М, 1999. – 816 с.

